

19. Yüzyılda Osmanlı Sanayileşmesi Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması

Mustafa Kurt*

Kemalettin Kuzucu**

Baki Çakır***

Kemal Demir****

Özet

Geç-Osmanlı döneminde ortaya çıkan reform alanlarından biri de üretim biçimleriyle ilgilidir. Devlet bu dönemde, Batı'da ortaya çıkan Sanayi Devrimi'nin yol açtığı olağanüstü gelişimin de etkisiyle, Batı tipi üretim birimleri oluşturma yönünde politikalar benimsemiş ve fabrikalar kurmaya yönelmiştir. Literatürde bu fabrikalara ilişkin çeşitli veriler bulunmakla birlikte bunlar sınırlı ve dağınık şekilde ikincil literatürde yer almış olup hala devlet fabrikalarına ilişkin sistematik bir envanter çalışması yapılmamıştır. Bu çalışmanın amacı Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde, 19. yüzyılda, sanayileşme sürecinde kurulan devlet sahipliğindeki fabrikaların sistematik bir envanterini ortaya koymaktır. Çalışma sonucunda arşiv belgeleri ve ikincil kaynaklara dayalı olarak Osmanlı sanayileşmesi döneminde kurulan fabrikalar listelenmiş, ayrıca 19. yüzyılın başından I. Dünya Savaşına kadar olan dönemde kurulan 80 adet devlet fabrikasına ilişkin detaylar sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, sanayileşme, devlet, fabrika.

Giriş

19. yüzyılda Osmanlı sanayileşmesi, ya da eleştirel çalışmaların isimlendirdiği şekliyle sanayileşmemesi, ekonomi tarihi bağlamında üzerinde çalışılan konulardan biridir. Sanayileşme süreci çeşitli çalışmalara konu olmuş ve

* Prof. Dr.

** Prof. Dr.

*** Yrd. Doç. Dr.

**** Dr.

bu çalışmalar farklı açılardan bu dönemi ve süreci incelemişlerdir. Bazı çalışmalar bizzat sanayileşme sürecini incelemiş, bazıları sanayileşme sürecinde teknoloji transferini ele almış, bazı çalışmalar ise bu sürecin çalışma ilişkileri penceresinden değerlendirilmesine odaklanmıştır. Ayrıca bu dönemde kurulan fabrikalar gerek tek başlarına, gerekse bir fabrika kümesi olarak birçok çalışmaya¹ konu olmuştur. Ancak Osmanlı sanayileşmesine dair birçok çalışmaya yapılmasına ve bu çalışmalarda bazı fabrikalara çok sık referans verilmesine rağmen henüz ilgili süreçte kurulan fabrikaların sistematik bir envanteri ortaya konulmamıştır. Oysa bazı eserlerde bu dönemde kurulan devlet sahipliğindeki fabrikaların sayısına ilişkin rakamlar verilmektedir. Örneğin Önsoy² ve Aytemur'un³ çalışmalarında bu dönemde 160 imparatorluk fabrikası kurulduğu bilgisi tekrarlanmaktadır. Turgut⁴ ise devlet tarafından kurulan fabrika sayısının 150 ile 160 civarında olduğunu vurgulamaktadır. Bu bilgilerin varlığına karşın ikincil kaynaklarda adı geçen fabrika sayısı sınırlıdır ve Turgut ve Quataert'in⁵ de vurguladığı üzere devletin sahip olduğu ve işlettiği fabrikalar konusunda sistematik bir liste bulunmamaktadır. Hatta araştırmacıların ilgili dönemde devlet için çok önemli olan bu fabrikalara ait bir listenin mutlaka olması gerektiği yönündeki sorgulamaları titiz ikincil kaynak taramasıyla boşa çıkmış, bunun yanı sıra Osmanlı Arşivi'nde bulunan 1883 tarihli bir belge böyle bir listenin resmi kayıtlara dahi yansımadağı ihtimalini güçlendirmiştir. Bu belgede⁶ yer alan ve günümüz Türkçe'siyle "*Dersaadet'te ve bağılı yerlerde mevcut fabrikaların miktarıyla; hangi mahallerde bulunup ne cins esya imal olunmakta ve beherinde*

¹ Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992; Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. Ankara 1988; Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*. T.Güney (çev.). İstanbul 2011, İletişim Yayınları; Önder Küçükerman, *Türk Giyim Sanayii Tarihindeki Ünlü Fabrika Feshane Defterdar Fabrikası*, Sümerbank Genel Müdürlüğü, 1990; Abdulkadir Buluş, *Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası*. İstanbul Üniversitesi SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul 2000; Ömer Celal Sarı, "*Tanzimat ve Sanayimiz*", *Tanzimat I*, Milli Eğitim Yayını, İstanbul 1940; William Müller-Wiener, 1992. "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1992; Tevfik Güran, "Tanzimat Dönemi'nde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara, TTK Yayınları, 1992; Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. Ötüken Yayınları, İstanbul 2010.

² Önsoy, *age*. s.55

³ Janset Özen Aytemur, *Türkiye'de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank (1930-1945)*, Libra Yayınları, İstanbul 2010, s.51

⁴ Mehmet Turgut, *Japon Mucizesi ve Türkiye*, Dergah Yayınları, İstanbul 1985, s. 372

⁵ Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*. T. Güney (çev.). İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s.17

⁶ T.D.280 179.Hüküm

ne miktar amele istibdam edilmekte olduğu bilinmek üzere birer kâta defterinin tanzim edilmesi ve gönderilmesi hakkında 20 Ağustos 1297 tarihinde nezâretten Şebremeni'ne yazı gönderilmiştir. Zikr olunan fabrikalardan bazılarının defterleri ulaşmış ise de içeriğinden istifade edilememiştir.” Şeklindeki kayıt devletin de bu fabrikalara ilişkin detaylı bir kayıt tutamadığına ve bu fabrikalar hakkında belgelerde sınırlı miktarda bilginin varlığına işaret etmektedir. Bu makale geniş bir ikincil kaynak taraması ve arşiv belgeleri ışığında araştırmacılar için eksikliği hissedilen sistematik bir fabrika envanterini ortaya koyma iddiasındadır. Makalenin ilk kısmında sanayileşme hareketinin kökleri, sonrasında fabrikalaşma sürecinin gelişimi son olarak da sektörler göre fabrikaların yer aldığı sistematik derleme sunulmaktadır.

Osmanlı Devletinde Sanayileşme

Klasik anlamda Osmanlı Devleti'nde üretim ekonomik sistemin merkezinde yer almaktadır. İmparatorluğun kompleks mekanizmalarınca başta İstanbul olmak üzere halkın ihtiyaçlarını bol miktarda, ucuz ve belirli bir kalitede karşılamak amacıyla tasarlanmıştır. Genellikle Osmanlı toplumunun tarım toplumu olduğu ve sanayileşmeden uzak kaldığı görüşü yerleşmiş olsa da bu analiz Sanayi Devrimi sonrası ortaya çıkan Batı tipi üretim tarzlarını dikkate alarak yapılan bir kıyaslamaya ürünüdür. Oysa klasik anlamda sanayi üretimi⁷ gerek loncalar eliyle şehirlerde, gerekse bireylerin sahip olduğu makine ve atölyeler aracılığıyla kırsalda oldukça yaygındır. Elbette bu çalışmanın konusunu batı tipi fabrikalar oluşturmakta ve teknoloji de kullanılarak toplu yapılan üretimler ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Yine de Batı tipi bir üretim biçiminin transferini de içeren “sanayileşme” süreci detaylandırılmadan önce Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılın başındaki ekonomik durumu ve üretim biçimi hakkında genel bir bilgi vermek yararlı olacaktır. Pamuk⁸ ilgili dönem itibarıyla durumu yansıtacak en uygun kelimenin “durgunluk” olduğunu söylemektedir. Bu dönemde dış ticaretinin hacmi imparatorluk içerisindeki toplam üretimin % 2-3'ünü aşmıyordu ve hem imparatorluğun kendi içindeki bölgelerarası ticaret, hem de Rusya ve Mısır ile yapılan ticaret hacim bakımından Orta ve Batı Avrupa ile olan ticaretten daha önemliydi. Ancak sonraki dönemlerde bu durum dramatik olarak değişmiş ve Osmanlı ekonomisi tarımsal mallar ihraç edip mamul mallar ve belirli gıda malları ithal eden bir duruma gelmiştir. Yine Osmanlı pazarlarının batının sanayileşmiş malları ile tanışmadığı önceki dönemlerde lonca sistemi içerisinde örgütlenen geleneksel üretim oldukça önemli bir büyüklüğe ulaşıyor ve yine çok önemli bir işlevi yerine getiriyordu. Pazar Avrupa sanayi malları ile tanışıp daha sonra 1838 yılındaki Baltalimanı

⁷ Burada sanayi üretiminden “makina ve benzeri araçlar kullanarak bir madde veya gücün niteliğini veya biçimini değiştirerek yapılan toplu üretim” kastedilmektedir.

⁸ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme: 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005, s.12-16

Ticaret Antlaşması ile yabancı sanayi mallarına açık hale gelen⁹ Osmanlı coğrafyasında geleneksel üretim sistemi önemli ölçüde çözülmüş ya da daha iyimser bir yargıyla gerilemiştir. Bahsedilen gelişmelerin Osmanlı toplumu üzerindeki en belirgin sonucu, reformların İmparatorluğun gündemine girmiş olmasıdır. Reform hareketleri Tanzimat'la birlikte sistematik bir karakter kazanarak askerî, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlar başta olmak üzere tüm kesimlerde etkisini artırmıştır. Bu dönüşüm alanlarının en önemlilerinden biri de şüphesiz ekonomidir. Sanayi Devrimi sonrası ithal malların Osmanlı pazarlarını doldurmasıyla birlikte, batı sanayisi ile Osmanlı sanayisi arasındaki makasın büyüdüğü net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Siyasî ve askeri açıdan zayıflamakta olan Osmanlı Devleti, bu alanlarla birlikte ekonomik alanda da daha fazla güç kaybetmemek için yenileşme politikaları izlemiştir. Bu politikalardan önemli bir kısmı da üretim biçiminde dönüşüm üzerinedir ve sanayileşme çabalarını¹⁰ içermektedir. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl başlarındaki toplam nüfusunun 25-32 milyon arasında değiştiği tahmin edilmekte¹¹ ve nüfusun %80'inin tarımla istigal ettiği bilinmektedir¹². Ancak kırsalda yaşayıp tarımla uğraşan nüfusun da imalat sektörü içerisinde önemli bir rol üstlendiğini kabul etmek gerekir¹³.

Osmanlı sanayileşme süreci genellikle Tanzimat sonrası dönemle eşleştirilse de¹⁴, öncesinde de sanayileşme çerçevesinde ele alınabilecek gelişmeler yaşanmıştır. Örneğin McGowan'ın¹⁵ da belirttiği gibi daha 1700'lerin başında Polonya'dan ustalar getirilerek Bursa ve Selanik'te gayet gelişmiş dokuma atölyeleri kurulması ilk sanayileşme örnekleri olarak kabul edilebilir. Ayrıca klasik dönemde Osmanlı Devleti'nde ordu ve saraya hizmet etmek

⁹ Örneğin Pamuk, Avrupa'dan ithal edilen pamuklu tekstil ürünlerine ilişkin ticaret hacminin 1820'den 1914'e kadar 100 kattan fazla artış gösterdiğini vurgular (Pamuk, age. s.).

¹⁰ Pamuk (2005) fabrikalaşma girişiminin esin kaynağının büyük ölçüde Mısır'da Mehmet Ali Paşanın giriştiği sanayileşme çabaları ve Osmanlıya karşı kazandığı askeri başarılar olduğunu vurgular.

¹¹ McGowan, B. "Ayanlar Çağı". S.Faroqhi, B. McGowan, D. Quataert, Ş. Pamuk. (Ed.). *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1600-1914 2. Cilt* içinde. İstanbul: Eren Yayıncılık, İstanbul 2006, s.769.

¹² Vedat Eldem, (1994a). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s.11-17.

¹³ Bu bilgiler toplumun üretim biçiminin toprağa dayalı olduğu hakkında bir fikir vermektedir. Tarımın bu ağırlığına karşın Quataert imalatın payının birçok kaynakta geçtiği gibi 1/10 oranında olmasının mümkün olmadığını, bundan daha yüksek olduğunu öne sürmektedir. Bunu ise kırsalda yaşayan %80 lik nüfusun da önemli ölçüde tekstil üretimi yaptığı ancak istatistiklerin bunu gözden kaçırdığı tezine dayandırır. Quataert'e göre kırsalda hane ve atölyelerde de önemli bir kırsal sanayi mevcuttur.

¹⁴ Hatta Issawi (1980:474) Türkiye topraklarında sanayileşmenin 1930'larda "gerçekten" başladığını öne sürer.

¹⁵ McGowan, agm. s.843

amacıyla kurulan Ehl-i Hiref Teşkilatı zaman içerisinde gelişip makineleşerek ve yeniden yapılanarak Kârhane-i Amire ve sonrasında Fabrika-i Hümayun adını almıştır¹⁶. Bu hizmet birimlerinin başlangıçtan beri amacı ordu ve sarayın kıyafet, ayakkabı, birtakım savaş malzemeleri gibi çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak olmuştur. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda üretimin 16. yüzyıldan itibaren özellikle ordu ihtiyaçları temelinde büyükçe üretim birimlerinde de yapıldığını biliyoruz. Ancak Batıda ortaya çıkan Sanayi Devriminin asimetrik bir gelişimi ortaya çıkarması sonucunda Osmanlı Devleti sanayileşmeyi bir politika olarak gündeme almıştır. Bunu destekleyen Quataert¹⁷, Osmanlı Devleti'nin ticari ve ekonomik güç açısından görece gerilemesini telafi etmek için birçok tedbirler aldığını, bunlar arasında özellikle 1800'lerin başından itibaren sistematik bir görünüm arz eden sanayileşme çabalarının dikkat çektiğini belirtmektedir. Çeşitli nedenlerden dolayı mali sıkıntılar yaşayan bir devlet olan Osmanlı, bu dönemlerde 600 milyon kuruş tutarındaki yıllık gelirlerinin nerdeyse %20'ye yakın kısmını (104 milyon kuruş) sanayileşme programına tahsis ederek fabrikalar kurmuş ve Batı ile arasında oluşan sanayileşme açığını bu yolla kapatmayı amaçlamıştır¹⁸. 1700'li yıllardan başlayarak 1860'lara kadar süren sanayileşme çabası çerçevesinde çok sayıda devlet fabrikası (Fabrika-i Hümayun) kurulmuştur. Osmanlı sanayinin ilk örnekleri pazar göstergelerinden bağımsız, maliyet kaygısından uzak, devlet siparişleriyle çalışan fabrikalardan oluşur. Toprak¹⁹ bu tür üretim birimlerinin 17. yüzyıl Fransa'sında Colbert'in girişimlerine, ya da Alman merkantilizminin, Kameralizmin devletçiliğinde görülen örneklerle benzediğini söylemektedir.

Osmanlı Devleti'ndeki sanayileşme sürecini, Quataert'in²⁰ de önerdiği şekliyle, 19. yüzyılın başından 1826'ya kadar olan dönem, 1826-1870 ve 1870-1914 dönemleri olmak üzere üç temel dönemde incelemek doğru olacaktır. Özellikle ilk iki dönemde fabrikalaşma sürecinde asıl aktör devlettir.

1826 Öncesi Dönem

Yoğun fabrikalaşma dönemi 1826 sonrasında başlamasına rağmen bu tarihten evvel de İstanbul ve civarında fabrikalar kurulmuş, bunların hemen hepsi devlet inisiyatifiyle tesis edilmiştir. Esasen 1505 yılında Tophanenin

¹⁶ Nevra Ertürk, *19.Yüzyıl Osmanlı Sanayi Hareketleri İçinde Fabrika-i Hümayunlar*, Yıldız Teknik Üniversitesi FBE. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2008, s.4

¹⁷ Quataert, age, s. 264

¹⁸ Abdulkadir Buluş, "Ann Binns'in Türkiye Günlüğü'nden Seçmeler: Dindar Bir İngiliz Kadının Gözlemleri Ve 19. Yüzyıl Osmanlı Sanayileşmesinden Manzaralar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 12, 2012, s.50

¹⁹ Zafer Toprak "Türkiye Tarihi-3: Osmanlı Devleti 1600-1908", içinde, *İktisat Tarihi*, Cem Yayınevi, İstanbul 2011, s.237

²⁰ Quataert, D.(2005). 19. Yüzyıla Genel Bakış, İslahatlar Devri 1812-1914. H. İnalçık, D. Quataert (Ed.). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 2. Cilt* içinde, İstanbul: Eren Yayınevi, s.1002

kuruluşundan beri ordu ihtiyacını karşılamak üzere fabrikaların varlığı bilinmektedir. Zeytinburnu Silah Fabrikası, Bakırköy Barut Fabrikası, Karaağaç Tapa Fabrikası, Hendek ve Biga'daki kereste fabrikaları bunlara örnektir²¹. Savaşla ilgili olmayan devlet işletmelerinin çoğu dokumacılık üzerinedir. Örneğin 1704 tarihinde Sadrazam Rami Paşa Bursa'da yeni dokuma atölyeleri kurmuştur. Sonraki dönemde de, 1712-1714, Damat İbrahim Paşa Selanik'te yeni yünlü dokuma atölyelerinin kurulmasına izin vermiştir. 1716 yılında Sakızlı dokumacıların yardımıyla ipekli imalathanesi kurulmuş, üretilen malın sarayın ihtiyaçlarını karşıladıktan sonraki fazla kısmını İstanbul bedesteninde satılmasına izin verilmiştir. Dokuma dışında boya, tütün, porselen, şişe, kâğıt ve yelken imalatı alanlarında da devlet destekli işletmelerin varlığı bilinmektedir. Ancak ilgili dönemlerde kurulan fabrikaların mülkiyeti sadece devlete ait değildir. Örneğin 1730'lara kadar yeniçeri üniformaları için çuha üretiminde Selanikli Yahudiler özel bir mevkie sahiplerdi. Yine Karadeniz ve Ege'de bazı bölgelerin donanmaya gemi yapımında kullanılacak kereste üretiminde rol aldıkları bilinmektedir²². İmparatorlukta sanayileşme kaygısının ilk ortaya çıktığı dönem ise 18. yüzyıl sonlarıdır. Bu çerçevede devletin sanayileşme amacıyla fabrika açma gayretleri aslında 1790 ile 1804 arasında askerî teçhizat imali için birçok fabrika kuran ve modernize eden III. Selim ile başlamaktadır.

1826-1870 Dönemi

Bu dönemin sanayileşme açısından daha canlı olduğu ve çok sayıda devlet fabrikasının bu dönemde kurulduğu görülür. Dönemin öne çıkan özelliği devletin Avrupa'daki gibi mekanize imalat metotlarını transfer edip fabrikalar kurma çabasıdır. Yoğunlaşan fabrikalar kurma girişiminin arkasında, devletin ihtiyaç duyduğu malları Batı tipinde bir üretim tesisi olan fabrikalar kurarak, hem ihtiyaçları sağlama hem de sanayileşmeyi gerçekleştirme planlaması bulunmaktadır. Batı tipi üretim tekniklerinin üstünlüğünün anlaşılması da hiç şüphesiz bu girişimde önemli bir rol oynamıştır²³. Osmanlı Devleti'nin fabrikalar kurma çabalarının en önemli ekonomik gerekçeleri arasında; askerî ihtiyaçların yurt içi üretimle karşılanması yoluyla tasarruf sağlanması ve yurtdışına gidecek olan *akçenin dabil-i memalikde kalması*, kârlı birer kuruluş haline gelerek devlete gelir sağlama ve ülkenin sanayileşmesine yapacağı potansiyel katkılar bulunmaktaydı. Bu açıdan sınai eğitimin yaygınlaştırılmasına da büyük önem verilmiştir. Avrupa'dan getirilen ustalarla modern teknolojinin ve bunların kullanımına ilişkin tekniklerin yerli işçi ve ustalara öğretilmesine gayret edilmiştir. Bu fabrikaların belirlenen amaçları gerçekleştirebilmesi için, üretilen malların devlet tarafından öncelikli olarak satın alınması, sübvansiyon

²¹ Vedat. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi şartları Hakkında Bir Tetkik*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara 1970, s. 117-118

²² McGowan, a.g.m, s.842-843

²³ Önsoy, age. s.47

sağlanması, fabrikaların alacağı makine, araç gereç ve teçhizatlardan hiçbir iç ve dış vergi alınmaması, çalışan işçi ve ustaların askerlikten muaf tutulması, çalışanlardan başarılı olanların çeşitli nişan ve ödüllerle teşvik edilmesi gibi çeşitli teşvik uygulamaları yapılmıştır²⁴.

Bu döneme damgasını vuran en çarpıcı yatırımlardan birisi, bazı çalışmalarda Osmanlı sanayileşmesinin başlangıcı olarak da kabul edilen, Eyüp'te 1827'de kurulan iplik bükme fabrikasıdır. Aynı yıl Beykoz'da da bir tabakhane ile bir çizme fabrikası kurulmuştur²⁵. Takip eden yıllarda, 1835'de, Kadırga'da elle yapılan başlık (fes) imalatının yerini alacak olan bir fes fabrikası tesis edilmiştir. Bugün Bulgaristan sınırları içerisinde yer alan İslimiye'de (Sliven) 1836'da bir yün bükme ve yünlü kumaş dokuma fabrikası açılmıştır. Yenilikler Tophane ve Dolmabahçe'deki top ve tüfek imalatında buharlı makinelerin kullanılmasıyla sürdürülmüştür. Bunların hepsini Avrupa teknolojisini ülkeye getirebilmek için devlet finanse etmiştir. Hükümetin desteklediği diğer bir sanayi programı 1840'larla 1850'lar arasında tatbik edilmiştir. Bunun en önemlisi ise İstanbul'un batısında bir demir dökümhanesi, torna tesviye, iplik bükme, dokuma atölyeleri, matbaa ve tersaneyi bir araya getiren bir sanayi parkıdır. Esasen Zeytinburnu Sanayi Parkında daha önceden kurulmuş olan barut fabrikası da vardır. Yine bu dönemde Balıkesir'de de askeri ihtiyaçlar için yünlü kumaş imal eden bir fabrika, 1840'ların ortasında Bağdat'ta barut fabrikası, Bursa'da buharlı makinelerle çalışan bir ipek bükme fabrikası kurulmuştur²⁶. Bu dönemde kurulanlardan en bilinenleri Hereke, Makrıköy (Bakırköy), ve İzmit'te kurulan fabrikalardır. Hereke Fabrikası 1843 yılında 50 pamuklu ve 25 ipek canfes tezgâhı ile donanmış olarak faaliyete başlamış, 1850 yılında ipekli kısmına 100 adet jakarlı el tezgâhı eklenmiştir. 1891 yılına kadar yalnızca ipek mensucat üreten fabrikada o yıl Manisa ve Sivas'tan usta getirilerek halı imalatına da başlanmıştır. 1850 yılında Bakırköy'de özel teşebbüs tarafından el dokumacılığı ve basmacılığı ile iştiğal etmek üzere kurulan basmahane 1860'dan sonra faaliyetini sürdürememiş, önce Hazine-i Hassa'ya, daha sonra 1867 yılında Harbiye Nezareti'ne devredilmiştir. Levazımat-ı Umumiyye-i Askeriyye Bez Fabrikası adını alan fabrika ordu için üretim yapmıştır. İzmit Fabrika-i Hümayunu ise 1845 yılında Abdülmecid devrinde kurulmuştur. Ortalama yıllık imalatı 60 bin fes ve 192 ton yünlü dokuma olan fabrika 60 ton kadar da tiftik işlemiştir. İmalatının tamamını orduya tahsis etmiş olan fabrika 1910'da büyütülmüş ve yenilenmiştir²⁷. Devlet fabrikalarında 1850'lerde ortalama 5 bin işçi çalışmaktaydı. Aynı dönemde özel sektör tarafından kurulan çok sayıda

²⁴ Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları". H. D. Yıldız (Ed.). *150. Yılında Tanzimat* içinde. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s.236-238.

²⁵ Quataert, 2004, age, s.1011

²⁶ age, s.1011-1012

²⁷ Eldem, age, s.119

fabrika da mevcuttur. Mesela 1847 ile 1868 arasında sadece Bursa bölgesinde buharla çalışan en az 21 tane ibrişim fabrikasının kurulduğu bilinmektedir²⁸.

1870 Sonrası Dönem

Özel sektör tarafından açılan fabrikaların artmasıyla birlikte, devlet fabrikalarının sanayi içerisindeki payının azaldığı²⁹bu dönemde genellikle iç tüketim için un, buz, makarna, bira gibi gıda maddeleri üreten yeni fabrikalar ortaya çıkmıştır³⁰. Ayrıca bu dönemde inhisar sistemi ortaya çıkmış ve belirli mallarda tek başına üretim yapan fabrikalar belirmiştir. İnhisarların büyük ölçekli fabrikalar kurdukları bilinmektedir. Örneğin Cibali'deki tütün fabrikası 1870'lerde 1600 kişi istihdam ediyordu. Aynı dönemde Selanik'te de özel fabrikalar hızla çoğalmış ve 1880'lerin başından itibaren hızla artış göstermiştir. Bu dönemde 1 içki, 6 sabun, birer çini, tuğla, çivi, sigara fabrikası ve buna ilaveten 10 fabrika kurulduğu bilinmektedir. Selanik'teki fabrikaların büyüklükleri hakkında fikir vermek gerekirse; sigara fabrikası 400, 1878 ve 1884'de kurulan iki pamuk ipliği fabrikasında ise 800 işçi çalışmaktadır. Devlet fabrikalarında da yüzyılın sonuna doğru ölçeğin giderek büyüdüğü görülür. Örneğin asker üniformaları için lazım olan kumaşın artık İngiltere yerine yerel fabrikalardan alınmaya başlaması üzerine Yedikule'deki fabrikalar oldukça büyük ölçeğe kavuşmuştur. 20. yüzyılın başlarında bu fabrikalardan birisinde 125 tezgâh bulunmaktaydı ve 1500 işçi çalışmaktaydı³¹.

Bu dönemde kurulan birçok fabrikanın yanında 1876 yılından sonra sanayinin yaygınlaşması için 1908 yılına kadar Hamidiye Sanayi Mektebi Âlisi ismi ile Adana, Bağdat, Bursa, Beyrut, Edirne, Erzurum, İstanbul, İzmir, Halep, Kastamonu, Kosova, Manastır, Sivas, Şam, Trablusgarp ve Yemen'de okullar açılmıştır. Bu okullarda yaklaşık 2500 öğrencinin devam ettiği bilinmektedir³². Yine hem İstanbul'da, hem de Şam ve Trablusgarp'ta kız sanayi mektepleri açılmıştır. Tesis edilen fabrikaların sürekliliğini sağlayacak bir sistem kurulması için de çabaların gösterilmiştir. Örneğin fabrikaları işletmek için gerekli olan enerji kaynağının kömür olmasından dolayı yabancı uzmanların yardımıyla Ereğli ve diğer madenlerde araştırmalara hız verilmiştir. Yine fabrikalar çoğunlukla dokuma alanında faaliyet gösterdiği için İstanbul ve Bursa civarında modern çiftlikler kurularak koyun yetiştirilmiş ve kaliteli yün elde etmeye çalışılmıştır. Ayrıca fabrikalarda istihdam edilecek işgücünün eğitimi için sanayi

²⁸ Quataert, 2004, age, s.1012

²⁹ Mustafa Erdem Kabadayı, "Geç 19.Yüzyılda İstanbul'da Bir Fes Fabrikasında Çalışmak". T. Atabaki, G. D. Brockett (Ed.). *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi*. C.Cemgil (Çev.). Bilgi Üniversitesi Yayınları. İstanbul 2012, s.75

³⁰ Quataert, 2004, age, s.1014

³¹ age, s.1014

³² Önder Küçükerman, *Türk Giyim Sanayii Tarihindeki Ünlü Fabrika Feshane Defterdar Fabrikası*, Sümerbank Genel Müdürlüğü, 1990, s.162

mektepleri açılmış, fabrikaların yönetici ihtiyacını karşılamak adına farklı ülkelerden getirilen yabancı yöneticiler istihdam edilmiştir³³. Sanayileşmenin koordinasyonunu sağlamak ve yönetmek amacıyla Islah-ı Sanayi Komisyonu başta olmak üzere çok sayıda meclis, komisyon ve nezaret kurulmuştur. Başlangıçta devlet fabrikaları açılmasına ağırlık verilirken, 1860'larla birlikte özel girişim teşvik edilerek sermayedarların fabrikalar kurmaları ve şirketleşmeleri özendirilmiştir³⁴. Bu uygulamaların tamamı birlikte ele alındığında devleti yönetenlerin zihninde bütüncül bir sanayileşme vizyonunun yer aldığı kanaatine varılabilir.

Bu çalışmanın odağında olmamakla birlikte, konu bütünlüğünün sağlanması açısından, sözü edilen fabrikalarda çalışanların durumuna da kısaca değinmek gerekir. Çeşitli sektörlerde kurulan bu fabrikaların yönetici ihtiyacını karşılamak üzere genel olarak askerlerin istihdam edildiği³⁵ bilinmektedir. Ancak bu fabrikaların yönetilmesinde sadece askerler değil siviller de rol almıştır. Özellikle bazı Ermeni ailelerin fabrikaları işlettiği bilinmektedir³⁶. Fabrikalardaki makinelerin montajı, işletilmesi ve bakımı için gerekli mühendis, usta ve işçilerin çoğu ise yabancı ülkelerden getirilmiş, yabancılar tesislerde danışman, uzman, yönetici ve kalifiye işçi olarak bulunmuşlardır³⁷. Çoğunlukla ordu için malzeme üreten bu fabrikalarda vasıfsız işçiler genellikle imparatorlukta yaşayan gayrimüslimlerden oluşmuştur. Ayrıca fabrikalarda askerlerin de çalıştırıldığını, hatta bazı askerlerin terhislerinde de fabrikada çalışmaya devam ettiği bilgisi yer almaktadır³⁸.

Sanayileşme hamlesi sürecinde devlet tarafından kurulan ve işletilen fabrikalardan birçoğu çeşitli sebeplerden dolayı faaliyetlerine başarılı bir şekilde devam edememişlerdir. Başlıca sebepler arasında yangın, deprem ve sel gibi doğal ve sosyal afetler ile sabotaj ve hırsızlık gibi saldırıların yanı sıra bilgi ve tecrübe eksikliğinden kaynaklanan kötü işletmecilik, yeterli kalitede ve uygun fiyatta ürün üretememek, Avrupa ülkelerinin rekabetleri, teknik eleman yetersizliği, kaliteli hammadde eksikliği gibi faktörler sayılabilir³⁹. Bazı yazarlar ise fabrikalardaki yolsuzluklardan da bahsetmiştir. Örneğin Küçükerman'ın⁴⁰ aktardığı “..devlet fabrikalarından birini yöneten bir Fransız, devlete uzun

³³ Kurt, M. S. Bayraktaroğlu, K. Demir. (14-16 Mayıs 2015). “19.Yüzyıl Osmanlı İmparatorluk Fabrikalarında Yönetici Profili”. 23. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı. Bodrum: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, s.150.

³⁴ Önsoy, age. s.7

³⁵ Aytemur, age. s.52

³⁶ Halil İnalçık, *Türkiye Tekstil Tarihi: Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları No. 1557, 2008. s.149

³⁷ Aytemur, age. s.52, Quataert, 2004;s.1012

³⁸ Aytemur, age. s.52

³⁹ Önsoy, age. s.55

⁴⁰ Küçükerman, age. s.73

zaman fabrikanın üretimi diye Fransa'dan getirttiği kumaşları teslim etmiş ve hilesinin meydana çıktığını haber alınca topladığı paralarla birlikte dışarıya kaçmıştır..” bilgisi bu bahse ilişkin bir örnektir.

Yukarıda incelenen üç dönemle ilgili verilere rağmen sanayileşme çabaları sürecinde kaç fabrika kurulduğu sorusu hala net olarak yanıtını bulmuş değildir. Devlet tarafından Tanzimat dönemi boyunca 160 fabrika kurulduğu bilgisinin⁴¹ yanında özel sektör tarafından 1915 yılına kadar gıda, toprak, deri, tahta, tekstil, kâğıt ve kimya sektörlerinde 214 fabrika (1880'e kadar 56, 1881-1890 arası 19, 1881-1900 arası 32 ve 1901-1915 arası 107) kurulduğu vurgulanmaktadır⁴². Ancak Quataert⁴³ bu rakamları eksik bularak 1890'da sadece Bursa'daki ipek ipliği fabrikalarının listesinde ilgili döneme kadar kurulan fabrika sayısına tekabül eden rakamdan fazla olduğunu iddia eder⁴⁴. Özel sermaye ile kurulan fabrikaların, bilinenden çok daha fazla olabileceği, 1915 sayımlarında tespit edilen 264 fabrikanın 242'sinin özel girişime ait bulunmasından da anlaşılmaktadır. Quataert'in bu sayıma ilişkin kritiklerine ve ikincil kaynaklardaki rakamlara bakıldığında özel sektör sahipliğindeki fabrika sayısının 1.000'den fazla olabileceğini söylemek çok yanlış olmaz⁴⁵. Ancak devlet tarafından kurulan fabrika sayısı ise hala net değildir ve Tanzimat döneminde kurulduğu belirtilen 160 fabrikaya ilişkin bilgi ile 1915 sayımlarında yer alan az sayıdaki (22) devlet fabrikası bilgisi ilk bakışta birbiriyle çelişiyor gibi görünmektedir. Ancak imparatorluk fabrikalarının çoğunun kısa sürede kapanmak zorunda kaldığı göz önüne alınırsa 160 rakamındaki bu azalmanın doğal karşılanabileceği, dolayısıyla 3 haneli rakamlardan bu sayıya gerilemiş olabileceği düşünülebilir.

Özetle 19. yüzyılda reform çabaları çerçevesinde izlenen ve birçok farklı ayağı olan sanayileşme politikası sonucunda imparatorluk çok sayıda fabrika kurulmasına öncülük etmiş, ayrıca yüzyılın sonlarına doğru birçok özel sermayeli fabrika kurulmuştur. Bu fabrikaların başarılı olması için sanayi mekteplerinin açılması, yabancı mühendis ve uzman getirilmesi, vergi muafiyetleri sağlanması gibi birtakım ilave politikalar da uygulamaya konmasına rağmen Batı tipi sanayileşme ve fabrikalaşma hedefi beklentilerin çok gerisinde

⁴¹ Önsoy, age. s.55; Aytemur, age. s.51

⁴² Eldem, 1970; s.121

⁴³ Quataert 2004, s.1016

⁴⁴ Quataert 1910'da Bursa ve İzmir çevresinde 165 ibrişim fabrikası olduğunu vurgular, aynı zamanda birçok çalışmada referans gösterilen temel veri seti olan 1913 ve 1915 sanayi sayımlarına itimat edilemeyeceğini, hatalı olduklarını iddia etmektedir. Bkz. Quataert (2004) s.1016

⁴⁵ Quataert (2004) bu sayımların Selanik ve Makedonya gibi iki önemli sanayi şehrini kapsamadığını, imalat yapan mekanize olmuş küçük iş yerlerini kapsamadığını, sadece İstanbul ve Batı Anadolu'daki şehirlerde sayım yapıp Adana, Harput, Trabzon, Diyarbakır gibi mekanize gelişimin olduğu illerin sayılmadığını belirtir. Ayrıca Şener, (2007; s.83) bu dönemde özel sektöre bini aşkın fabrikanın kurulduğuna yer verir.

kalmıştır. Yine de tüm bu gelişmelerin bugüne kadar pek ilgi görmeyen işletmecilik tarihi disiplini açısından çok değerli araştırma konuları olduğu vurgulanmalıdır.

Fabrikaların Sektörlere Göre Dağılımı

Çalışmanın bu kısmında arşiv araştırması ve literatür taraması neticesinde tespit edilebilen fabrikalar faaliyet alanlarına göre sınıflandırılmıştır. Esasen devlet tarafından kurulan fabrikalara ilişkin verilerde önemli sorunlar mevcuttur. Örneğin fabrikaların kuruluş yılları için kaynaklarda farklı tarihler kaydedilmiştir. Araştırmayı güçleştiren hususlardan birisi de, fabrikaların bazen kurulduğu yere bazen de ürettiği mala göre isimlendirilmiş olmasıdır. Elbette bu çalışmanın, ilgili dönemde kurulan fabrikalara dair var olan belirsizlikleri tamamen ortadan kaldıracığı iddia edilemez. Ancak literatürde bu güne dek sunulmayan bir fabrika envanterini olabildiğince genişletmek ve yaygın çakışmaları ortadan kaldırmak amaçlanmaktadır. Devlet fabrikaları ordunun ihtiyaçlarına odaklanmasına rağmen oldukça çeşitli sektörlerde kurulmuş ve işletilmiştir. Faaliyet alanlarına göre dağılıma bakıldığında, tekstil (dokuma, ipekli, kumaş, fes, iplik, yelken bezi), savunma sanayi, dericilik, metal sanayi, enerji gibi alanlarda çok sayıda fabrika görülmektedir. Aşağıda sektörlerle göre 19. yüzyıl boyunca kurulan fabrikalara yer verilmiştir. Sanayileşme hareketi 1826'dan sonra hız kazanmasına rağmen tablolarda bu tarihten öncesine dair fabrikalara da yer verilmiş olup, ilgili dönem öncesi sanayi birikimini yansıtmak amaçlanmıştır.

Tekstil Sektöründeki Fabrikalar

Bilindiği üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda tarım dışı üretimde tekstil ilk sırada yer almaktadır. Özellikle yünlü ve pamuklu dokumanın başı çektiği tekstil üretimi 19. yüzyılın sonuna doğru ipek ve halı üretimine doğru kaymıştır. Ancak tekstil üretimi önemini İmparatorluk tarihi boyunca sürdürmüştür. Devlet askerinin yünlü giyecek (*çuha veya çuka*) ihtiyacını başlangıçta yerli ve küçük üreticilerden karşılamış, bunun yetersiz kalması üzerine gerekli yünlü ihtiyacı ithal ederek temin etme yoluna gitmiş fakat yüksek maliyetten dolayı üretimin ülke dâhilinde kurulacak manifaktürler tarafından yapılmasını kararlaştırmıştır. İlk girişim 1703 yılında gerçekleştirilmiştir⁴⁶. Yine 1704'te Sadrazam Rami Paşa Bursa'da yeni dokuma atölyeleri kurma girişiminde bulunmuştur. Bu program bir sonraki padişah döneminde de devam etmiş ve Sadrazam Damat İbrahim Paşa Selanik'te yeni yünlü dokuma (*çuha*) atölyelerinin kurulmasına (1712-1714) izin vermiştir. Fransa'dan yapılan kumaş ithalatına bağımlılığın artmasına karşı bir önlem olarak, Osmanlı Devleti 1709'da yeni bir pamuklu basma sanayinin kurulmasına yardım edecek Polonyalı dokumacılar bulmuş ancak bu girişim Fransızların sabote etmesi nedeniyle kısa ömürlü olmuştur⁴⁷. Bundan sonra

⁴⁶ Önsoy, 1988, s.48

⁴⁷ McGowan, 2006, 843

1709 yılında yünlü üretimiyle ilgili iki önemli değişikliğe gidilmiştir. Bunlardan birincisi, faaliyetin devlet teşebbüsü olmaktan çıkarılıp, kendi sermayesini de katarak sorumluluğu kâr-zarar motifi ile yüklenecek bir müteşebbisin devreye sokulmasıdır. İkinci değişiklik ise kaliteli yünlü imalatı için gerekli olan teknolojinin ülke dışından getirilmesidir. Müteşebbis olarak kaynaklarımızda adı Tişo veya İşon şeklinde yazılan Osmanlı tebaasından bir gayrimüslim şahsın 1709 yılı başlarından itibaren yünlü imali faaliyetini üstlendiği görülmektedir. Önemli miktarda sermaye ile kurulan bu işletme fiyat ve kalitede bir türlü arzu edilen başarıyı yakalayamadığı için 1732 yılında faaliyetini sonlandırmak zorunda kalmıştır. Bu başarısızlıkta, Batı'nın engellemeleri (Fransa elçisi Polonya'dan gelen bir teknisyeni alıp Fransa'ya göndermiştir), ithal ikame politikasının *provizyonizm* ilkesi gereği uygulanmaması, hammadde kalitesinin yetersiz olması (daha sonra, 1830'larda *merinos* koyunu yetiştirilmesi şart koşulmuştur) gibi etkenlerin payı büyüktür⁴⁸.

Tablo 1. *İplik Üretimiyle İlgili Fabrikalar*

N O	FABRİKA ADI	KURULUŞ YERİ	KURULUŞ YILI	ÇALIŞAN SAYISI	ÜRETİLEN MALLAR
1	Yünlü Manifaktürü (Genç,2010;238) (Makinelerle üretim yapan, birkaç yıl içerisinde kapanmıştır, Müller-Wiener, 1992; s.66)	Selanik sonra İstanbul	1703- 1709		Yünlü ve pamuklu dokuma
2	İpek İmalathanesi (Makinelerle üretim yapan, Müller-Wiener, 1992; s.66)	İstanbul	18. yüzyılın ilk 10 yılı		
3	Yelken Bezi Manifaktürü (Genç, 2010; s.248)	İstanbul	1709		Yelken Bezi
4	Kemha ve Diba İmalathanesi (Genç,2010;s.259) Kumaş Basmahanesi ve Boyahanesi Müller- Wiener, 1992; s.66)	İstanbul	1720'ler		Kemha ve Diba, Kumaş
5	3 adet Pamuklu Basma Manifaktürü (Genç,2010; s.214)	İstanbul	1717- 1760 arası		
6	İpekli Manifaktürü (Genç,2010;244)	İstanbul	1720		İpekli dokuma
7	İpek Fabrikası Müller-Wiener, 1992; s.69)	Üsküdar	III. Selim Devri	1500	(çalışan sayısı sonraları yeni kıyafet yasasıyla 300 e

⁴⁸ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul 2010. Ötügen Yayınları.s.243

					düşmüştür)
8	Beykoz Çuha Fabrikası (Yünlü Manifaktürü) (Clark,1974;66) C.İKTS.35.1714	Beykoz	1805		Yünlü ve pamuklu dokuma
9	Tekstil Fabrikası (Müller-Wiener, 1992; s.74)	Beykoz	1823		(1828 de yün ihracat yasağı sebebiyle kapanmıştır)
10	İplikhane-i Amire ((Riştahane-i Amire, Eyüp İplik Fabrikası) (Quataert, 2006;1011 - (Clark,1974;66)	Haliç (Eyüp)	1827-1828	110	İplik, iç çamaşır 19. yy sonlarında kapanmıştır
11	İslimiye Çuha Fabrikası (Quataert, 2006;1011 - Clark,1974;66) (Önsoy, 1988; s.51) İ.DH.66.3276	İslimiye	1830 (1836)		Yün İpliği ve Kumaş
	Feshane-i Amire (Önsoy, 1988; s.50)	Kadırga, Eyüp	1833	200-250 (1860)	Fes, kumaş
12	İzmit Fes İmalathanesi HH.d.41/46-A1	İzmit	1833		
13	Feshane (Tabakoğlu, 1998; 226 - Clark,1974;66) (Müller-Wiener, 1992; s.74) HH.d.41/B3	İstanbul/Kadırga (Sonrasında 1833-35 arası Eyüp'e taşınmıştır)	1828	200-250 (1860 başları)	Fes daha sonraları halı ve aba
14	İslimiye Şayak Fabrikası (Önsoy, 1988; s.51)	İslimiye	1840	Şayak	
15	İplik bükme fabrikası (Clark,1992;40)	Bakırköy	1843		İplik bükme, dokuma
16	İzmit Çuha Fabrikası (Tabakoğlu, 1998; 226- Aytemur Özen, 2010;184) (Clark,1992;41) (Önsoy, 1988; s.51) HR.TO.36.34	İzmit	1843-44	200	Yünlü ve pamuklu dokuma, yatak çarşafı, havlu, çorap, eldiven ve fes
17	Zeytinburnu Dokuma (Zeytinburnu Sanayi Kompleksinin içinde) (Clark,1992;40)	Zeytinburnu	1842		Kumaş ve pamuklu çorap
18	Balkesir Çuha (Ham Yün) Fabrikası (Clark,1974;69) A.MKT.MVL.127.26	Balkesir	1842-1843		Yünlü ve pamuklu dokuma
19	Hereke Fabrika-i Hümayun (İplik Fabrikası, 1840'ların sonundan itibaren İpek Kumaş) (Clark,1992 ; s.41) (Önsoy, 1988; s.51) İ.DH.971.76744	Hereke / İzmit	1843, 1845 te devlet tarafından satın alındı		İpek Kumaş

20	Bakırköy Bez Fabrikası (1860'ta devlete geçmiş) (Tabakoğlu, 1998; 226) Aytemur Özen, 2010;185) (Müller-Wiener, 1992; s.79) İ.TAL.497.2	Bakırköy	1848-1850	417 (Eldem, 1970)	Er elbiseliği, astarlık, iç çamaşırı, çadır bezi, çanta kumaşı, Yünlü ve pamuklu dokuma
21	Harir Fabrika-i Hümayunu (Bursa İpek Fabrikası) (Tabakoğlu, 1998; 226) (Clark,1992; s.42) A.MKT.MHM.173.21 / Y.MTV.2.18	Bursa	1852		İpekli dokuma
22	Bakırköy Levâzımât-ı Umumiyye-i Askerî Fabrikası (Kuzucu, 2015)	Bakırköy	1855		Kumaş
23	Çekmece Bez Fabrikası HH.HRK.17.26	Çekmece	-		Kumaş
24	Hereke Halı Fabrikası (Quataert, 2006; 1012-1030)	İzmit/ Hereke	1895		Halı
25	Asker Üniforma Fabrikası (Quataert, 2006; 1012-1020) Karamürsel Fes, Çuha ve Şayak Fabrikası ŞD.368.44	Karamürsel	1896 tarihli belge mevcut		Askeri Üniforma
26	Darulaceze Halı İmalatı DH.MKT.1217.51	İstanbul	1908 tarihli belge mevcut		Halı

19. yüzyılın hemen başlarında Beykoz Çuha Fabrikası 1805 yılında kurulan fakat başarılı bir şekilde işletilemeyerek kapatılan bir girişimdir. Bir diğer çuha fabrikası olan İslimiye Çuha Fabrikası 1830'lu yıllarda Dobro Celeskov isimli bir girişimci tarafından açılmış, 1841 yılında devlet tarafından atanan müdürlerle idare edilmeye başlanmıştır. 1842'den sonra ise ikinci bir fabrika kurularak artık tercih edilmeyen çuha yerine bir başka yünlü kumaş türü olan *şayak* üretimine geçilmiştir. Aynı zamanda İslimiye kaymakamı da olan Kani Bey tarafından idare edilen fabrikada Belçikalı bir uzman da görev yapmıştır⁴⁹. Bir başka tesis ise 1844 yılında kurulan ve 1846 yılına kadar James isimli bir İngiliz, daha sonra Hoca Avanes, Belçikalı Krayon tarafından yönetilen İzmit Çuha Fabrikası'dır. Önceleri yünlü kumaş üreten fabrika daha sonra yatak çarşafı, havlu, çorap, eldiven ve fes üretimi de gerçekleştirmiştir. Bir diğer yünlü dokuma fabrikası Zeytinburnu civarında kurulan demir üretimi tesislerinin hemen yakınında idi. Burada üretilenler tamamen piyasaya yönelik olarak satışa sunulmaktaydı. Ayrıca tesislerin ihtiyaç duyduğu kalifiye ara eleman yetiştirmek amacıyla hemen tesislerin yanına bir sanayi okulu da kurulmuştu. Zeytinburnu tesisleriyle aynı yıllarda kurulan Bakırköy sanayi sitesinde de ayrı bir yünlü dokuma fabrikası vardı. Bunların dışında Balıkesir Çuha Fabrikası da zikredilmelidir⁵⁰.

⁴⁹ Buluş, 2000, s.107

⁵⁰ Önsoy, 1988, s.53

Tekstil üretimi içerisinde ipekli kumaşların üretilmesine ayrıca değinmek gerekir. Venedik ve müttefikleriyle yapılan savaş sonrasında, daha önceleri saray çevresine satılan Venedik ipeklilerini yerli ipeklilerle ikame etmek için 1716'da Sakız'lı dokumacıların yardımıyla bir girişim yapıldı⁵¹. 1720 yılında ipekli manifaktürü İstanbul'da saray bezirgânbaşısının sorumluluğunda ve Sakız'lı üç ustanın yardımıyla kurulmuş ve 1723 yılında serbest pazara satış yapmaya da başlamıştır. Satış emrinde vurgulanan *ithal mallarla rekabet ve iktisadi üstünlük amacı* bu imalathanenin ilk iktisadi devlet teşekkülü olduğunu göstermektedir. Bu imalathanede ilk defa bir *tasarımcı* çalıştırılmıştır. Bu imalathaneye ilgili olarak kayıtlarda 1760 yılından sonra herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır⁵². İpekli üretiminde asıl merkez ise hiç şüphesiz Bursa idi. Bursa, İran tarafından ihraç edilen ham ipek için en avantajlı geçiş noktasıydı. Bursa'daki tüccarlar hem İran'ın ham ipeğinin geçişini sağlıyorlar hem de sayısı 1000'i geçen tezgâhlarla iplik çekme işlemi ile ipek üretimi yapıyorlardı. Tezgâhların dışında buhar gücü ile çalışan özel sermayeli fabrikalar da açılmaktaydı. İpek üretimi alanında devlet girişimi ise 19.yüzyılın ortalarında fabrika ölçeğinde gerçekleşmekteydi⁵³. Bursa'da ipek üretimi yapan bir başka kuruluş ise Bursa Ham İpek İmalathanesi idi⁵⁴. Namazgâh ve Cılımboz bölgelerinde açılan ipek fabrikaları bulunmaktaydı⁵⁵. Bursa'da ilk ipek fabrikasının 1833 yılında Fransız Glaizal ailesi tarafından kurulmasıyla başlayan ipek üreticiliği, 1860'lı yıllarda 90 fabrika ve bu fabrikalarda toplam 6-7 bin kişinin çalıştığı bir sektöre dönüştü⁵⁶.

İpek üretiminden sonra iplik üretimine de değinmek gerekirse Eyüp İplik Fabrikası ya da İplikhane-i Amire'den bahsetmek gerekir. Tersane-i Amire gemilerinin yelken ihtiyaçlarını karşılamak üzere 1827 yılında Haliç civarında açılan İplikhane-i Amire adındaki bu fabrika esasen yelken bezi üretimi yapan tesis ile entegre bir tesistir. Bu fabrika aynı zamanda ordunun iç çamaşır ihtiyacını da karşılamayı amaçlamıştır. Üretilen iplik içerisinden ordunun ihtiyacı dışındaki miktar piyasa satılmıştır. Fabrikanın kuruluşu ve idaresi Evkaf Nezareti tarafından yapılmıştır. Evkaf Nezâretinde görevli Seyyid Ahmet Efendi vekâleten İplikhane'nin Amirliğine, inşaat maliyet hesaplarını tutmak üzere Osman Efendi muhasebeciliğe, zimmî Kirkor Kalfa inşaat kalfalığına, 108 elekli çark yapımını gerçekleştiren Barutcubaşı Simon ile abisinden daha ileri giderek 120 elekli çarkları yapan kardeşi Ohannes ise çarkların yapımına, fabrikaya

⁵¹ McGowan, 2006, 843

⁵² Genç, 2010, s.246-248

⁵³ Akkuş, M. (17-22 Haziran, 2008). "19.Yüzyılda Bursa'da İpek Ticaretini Geliştirmeye Yönelik Bir Kurum: Vapur Kumpanyası ve Nizamnamesi". *XI. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi*, Sözlü Bildiri, Ankara: Bilkent Üniversitesi. s.4

⁵⁴ Önsoy, 1988, s.53

⁵⁵ Buluş, 2000, s. 111

⁵⁶ Bozdemir, M. (2011). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız*. İstanbul: İTO Yayınları. s.101

nakline ve yerlerine montesine görevlendirilmiştir⁵⁷. 1843 yılında Bakırköy’de faaliyete başlayan sanayi kompleksinde de bir iplik bükme fabrikasına yer verilmiştir⁵⁸. Birçok devlet fabrikasında olduğu gibi, burada da, Islahhanelerde kalan yetim çocuklar rotasyon usulü ile çalıştırılmışlardı. Oldukça büyük bir fabrika olan İplikhane-i Amire tespit edilemeyen bir sebeple 1890 yılında kapatılmıştır⁵⁹.

Osmanlı tekstil üretimi içerisinde özel bir ürün olarak fes üretimi kendine has bir gelişime sahiptir. 1826 yılında yeniçeri teşkilatının kaldırılarak yeni askerî sistemin devreye girmesi ve buna bağlı olarak üniformaların da değişmesiyle fes bir giycek olarak Osmanlı topraklarında yaygınlık kazanmıştır. Başlangıçta askerî bir başlık iken 1850’lerden sonra halk tarafından da benimsenmeye başlanmıştır. Fabrika kurulmadan önce Avusturya, Fransa, Tunus ve Fas gibi ülkelerden ithal edilen fes çok büyük maliyetlere yol açtığı için bir fabrika kurularak üretimin ülke içinde yapılması kararlaştırılmıştır. 1828 yılında Fes Nazırı Katıbzade Mustafa Efendi imzasıyla gönderilen yazıda, Beykoz tarafında bir *su dengi* yapılması halinde hem fes maliyetlerinin düşeceği hem de üretim miktarının artacağı belirtilmiştir. Yazı Padişah’a sunulmuş ve Padişah tarafından onaylanarak gereğinin hemen yapılması emredilmiştir⁶⁰. Bu yazışmalardan anlaşıldığı üzere, Osmanlı Devleti, Feshane Fabrikası’nın 1833’te kurulmasını beklemeden, ithalatı düşürmek amacıyla fes üretimine başlamıştır. Edirne, Bursa ve Selanik’te de fes üretimi yapıldığı, istenen kalitenin tutturulamaması üzerine Bursa’da çalıştırılmak üzere Tunus’tan 24 fes ustası getirildiği de bilinmektedir⁶¹. Feshane’nin Kadırga’da Hazine-i Hassa’ya ait binası yetersiz gelmeye başlayınca fabrika, III. Selim’in kızkardeşi Hatice Sultan’ın ikametine sunulan Eyüp civarındaki bir saraya 1833-35 yıllarında nakledilmiştir. Yönetimi Belçikalı uzmanlara verilen Feshane’de bu tarihten itibaren fes üretimine ek olarak dokumacılık da yapılmıştır. 1860’lı yıllarda fabrikada 200-250 kişi çalışmakta, günde 1300-1500 adet fes üretilmekteydi. Fabrika bünyesinde çırak ve işçi eğitimi için *sanayi sıbyan mektebi* açılmıştı. Aynı yıllarda Feshane yönetimi İstanbul Vezneciler’de, Kapalıçarşı’da, Tophane’de, Beşiktaş’ta dükkân kiralarak halka satış yapmıştı⁶². Feshaneyi diğer devlet fabrikalardan ayıran en

⁵⁷ Öztürk, Nazif (1990), “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Sanayileşme ve 1827’de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 21, s. 27.

⁵⁸ Önsoy, age, s. 53

⁵⁹ Buluş, 2000: 104

⁶⁰ Tuğlacı, 1993, s.410, BOA, HH, 29067, 1828

⁶¹ Kuzucu, Yılmaz (2009). Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Tekstil Tarihinin Gelişimi. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE. S.162

⁶² Buluş, 2000, s.105

önemli özellik, Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra bile 1986 yılına kadar fabrika olarak çalışmaya devam etmiş olmasıdır⁶³.

Tekstil sektörüne ilişkin son olarak yelken bezi üretimi ve halı imalatından bahsetmek mümkündür. Devlet kontrolünde fakat kârı zararı kendisine ait olan bir yönetici tarafından işletilen manifaktür yelken bezi üretmek üzere 1709 yılında kurulan imalathane bunlardan birisidir. 1826'da 114 işçinin çalıştığı iplik üretim bölümünün de eklenmesiyle Osmanlı Türkiye'sinin bilinen ilk entegre pamuklu tesisi haline gelen bu manifaktürün yüzyılı aşan bir süre çoğunlukla tekel hüviyetiyle işletildiği bilinmektedir⁶⁴. Yelken bezi Osmanlı açısından stratejik mal özelliğini taşıdığı için ihracı yasak mallar arasında yer almıştır⁶⁵. Halı imalatı ile ilgili gelişme ise 1895'te hükümetin halı imalatının sürekli gelişmesinden istifade ederek 1840'dan beri bir sanayi bölgesinin bulunduğu Hereke'de bir halı fabrikası kurması olmuştur. Halılar dokunurken fotoğraflar ve desen taslakları kullanılmaktaydı. Bu tarz dokuma usta işçi ihtiyacını azalttı, daha fazla istihdama yol açtı ve böylelikle daha düşük ücret ödenebilmiştir. Fabrikada işçiler için bir okul ve bir hastane vardı. Kadın işçilerin bazıları yakınlarındaki evlerinden fabrikaya yürümüşler, diğerleri daha uzak yerlerden gelmişler ve fabrikanın yatakhaneinde kalmışlardır⁶⁶.

Savunma Sektöründeki Fabrikalar

Osmanlı Devleti'nde askerî malzeme üretiminin tarihi Yıldırım Bayezid döneminde Gelibolu'da kurulan baruthane ile başlatılabilir. Müteakip yıllarda Mısır, Temaşvar, Selanik, Bor, Bağdat ve İstanbul'un çeşitli bölgelerinde kurulan çok sayıda baruthanede barut üretimi yapılmıştır⁶⁷. Diğer bir savunma sanayii tesisi türü ise tersanedir ve Türkiye'de tersanenin tarihi 1390 yılında Gelibolu'da kurulan tersane ile başlatılabilir. İstanbul'da kurulan Haliç Tersanesi en önemli ve büyük gemi üretim merkezi olarak sayılabilir. Bunun yanı sıra Sinop, Çayağzı, Kefken, Varna, Burgaz, Rusçuk, Edremit, Ayaslug, Milas, Bodrum, Antalya, Alanya, Rodos gibi bölgelerde de gemi tezgâhları kurulmuştur. Bir diğer tersane ise Bakırköy'de 1843 yılında kurulan sanayi sitesi bünyesinde faaliyet gösteren tersanedir⁶⁸. Merkezî idarenin himayesindeki büyük ölçekli işletmeler arasında tersaneler, kalıcı olmaları, büyük olmaları ve çok sayıda işgücü istihdam etmeleri

⁶³ Kabadayı, M.E. (2012). Geç 19.Yüzyılda İstanbul'da Bir Fes Fabrikasında Çalışmak. T. Atabaki, G.D.Brockett (Ed.). *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi*. C.Cemgil (Çev.). Bilgi Üniversitesi Yayınları. İstanbul 2012, s.76

⁶⁴ Genç,2010; 248-255

⁶⁵ Tabakoğlu, A. (1987). "Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi?". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, S.F Ülgener'e Armağan, s.126.

⁶⁶ Quataert, 2004;1031

⁶⁷ Zafer Gölen, *Osmanlı Devleti'nde Baruthane-i Amire*. Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE 2001. s.30

⁶⁸ Önsoy, 1988, s.48-53

bakımından dikkat çekicidir. Bu sektör faaliyetin en üst noktasına ulaştığı 1660'lı yıllarda binlerce zanaatkâr istihdam edilebiliyordu⁶⁹.

Askeri malzeme üreten en büyük tesislerden birisi, aynı zamanda dünyanın ilk top döküm merkezi, Fatih Sultan Mehmet döneminde faaliyete geçen Tophane-i Amiredir. Bunun dışında İstanbul, Edirne, İslimiye, Trabzon, Sofya, İškodra ve Manastır'da tabanca ve tüfek imalathaneleri, Şam ve Erzurum'da ise bıçak ve kılıç üretim merkezleri kurulmuştur. Bir diğer önemli askeri malzeme ise hiç şüphesiz baruttur. Barut üretimi Eylül 1688'deki büyük patlama⁷⁰ olayına kadar Şehremini'ndeki modern baruthanede yapılmaktaydı. Patlamadan sonra şehir dışında bir bölge olan Bakırköy'de 1702 yılında daha büyük ve modern bir baruthane kurulmuş ve burada barut üretimi yapılmıştır.

Tablo 2. *Savunma Sektöründeki Fabrikalar*

N O	FABRİKA ADI	KURULUŞ YERİ	KURULUŞ YILI	ÇALIŞAN SAYISI	ÜRETİLEN MALLAR
27	Gelibolu Baruthanesi (Önsoy, 1988, s.47) (Sezgin, 2002) (Yıldırım Bayezid Dönemi)	Gelibolu	1671 öncesi 71		Barut
28	Gelibolu Tersanesi (Önsoy, 1988, s.47)	Gelibolu	1390		Gemi
29	Tophane-i Amire (1830'larda buhar kazanıyla modernleştirme) (Clark,1992; s.39) (Müller-Wiener, 1992; s.58) İ.MSM.24.617	İstanbul (İlk haliyle Beyoğlu-Galata Doğu Kapısı)	1453 Fatih Devri, 1500'l erde yenile me	430 (19. yy başları nda	Top dökümü
30	Tersane-i Amire (Müller-Wiener'e göre 1513-14 yıllarında inşaatı başlamıştır) (1834'de ilk buhar makinesi ilavesi) (Müller-Wiener, 1992; s.62) A.MKT.MVL.70.29	İstanbul, Kadırga, Haliç, Hasköy Camialtı, Taşkızak Tersaneleri	1455		Gemi

⁶⁹ Faroqhi, Sureyya (2006). "Krizler ve Değişim 1590 – 1699". H. İnalçık, D. Quataert (Ed.). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 2. Cilt* içinde. Eren Yayınevi, İstanbul 2004, s. 592.

⁷⁰ Kuvvâ-i Milliye'nin kuruluşu nedeniyle Baruthane infilak etmiş, meydana gelen büyük yangında Aksaray ve Fatih bölgesinde 400'den fazla ev yanmıştır (Raşid, *Tarih-i Râşid*, İstanbul 1282, c. II, s. 441).

⁷¹ İbrahim Sezgin, "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Baruthaneler ve Barut İmalatı", *Türkler*, Ankara 2002, C. 10, s. 145-150.

31	Atmeydanı Baruthanesi (Sezgin, 2002; s.45)	İstanbul	Fatih Dönemi		Barut
32	Kağıthane Baruthanesi (Sezgin, 2002; s.45)	İstanbul	Fatih/Beyazıt dönemi		Barut
33	Sinop Tersanesi (Bozdemir,2010:363)	Sinop	1461		Gemi
34	Gemi Tezgahları (Çayağzı, Tefken, Varna, Burgaz, Rusçuk, Edremit, Ayasluğ, Milas, Bodrum, Antalya, Alanya, Rodos) (Önsoy, 1988; s.48)	Muhtelif			Gemi
35	Mısır Baruthanesi (Sezgin, 2002) (Bozdemir,2010:373)	Mısır	1517 öncesi		Barut
36	Budin Tophanesi (Bozdemir,2010:373)	Budin	1566 öncesi		Barut
37	Temaşvar Baruthanesi (Önsoy, 1988; s.48)	Temaşvar	1570		barut
38	Şehremini Baruthanesi (Sezgin, 2002)	İstanbul	1663 öncesi		Barut
39	Selanik Baruthanesi (Önsoy, 1988; s.48) (Sezgin, 2002; 2.48)	Selanik	1666 öncesi		Barut
40	Tabanca ve Tüfek İmalathaneleri (İstanbul, Edirne, İslimiye, Trabzon, Sofya, İşkodra ve Manastır) (Önsoy, 1988; s.48) A.MKT.MHM.442.32	Muhtelif			Tabanca ve tüfek
41	Bıçak ve Kılıç imalathaneleri (Önsoy, 1988; s.48)	Şam ve Erzurum			
42	Tüfek Fabrikası (Müller-Wiener, 1992; s.69)	Fener	17. yüzyıl	500	
43	Bor Baruthanesi (Bozdemir,2010:254)	Bor	1673 öncesi		Barut
44	İzmir Baruthanesi (Önsoy, 1988; s.48)	İzmir	1683 öncesi		Barut
45	Baruthane-i Amire (Şehremini Baruthanesinin inifalından sonra kurulmuştur.) (Quataert, 2006; s.1011)(Önsoy, 1988; s.48) Y.PRK.SGE.5.41	İstanbul Bakırköy	1697-1699		Barut
45	Tüfenkhane (1830 larda buhar kazanıyla modernleştirme) (Clark,1992; s.39)	İstanbul /Dolmabahçe	1718		Tüfek
	Top Dökümhanesi (Müller-Wiener, 1992; s.58)	Hasköy	1773		Top
46	Bakırköy Baruthanesi (Müller-Wiener, 1992; s.67)	Bakırköy ile Yeşilköy arası	1785-1789		Barut
47	Küçükçekmece Azadlı Baruthanesi (Clark,1974; s.67) (Müller-Wiener,	İstanbul Küçükçekmece	1795-1796		Barut

	1992; s.127)	ce			
	Tüfek Fabrikası (Müller-Wiener, 1992; s.69)	Levent Çiftliği	III. Selim Devri		
48	Tüfek Fabrikası (Müller-Wiener, 1992; s.69)	Dolmabahçe	III. Selim Devri		
49	Dolmabahçe Fişek Fabrikası (Önsoy, 1988; s.55)	Dolmabahçe	1837		
50	Gülle Dökme Fabrikası (Modernleştirme) (Clark,1992; s.41)	Samakof, Bulgaristan	1840'ların başı		Top güllesi
51	Bağdat Baruthanesi (Clark,1992; s.41) (Önsoy, 1988; s.) (Sezgin, 2002; s.48)	Bağdat	1560 öncesi		Barut
52	Kayseri Güherçile Fabrika-i Hümayunu (Bozdemir,2010: s.236) BEO.3999.299873	Kayseri	1864		Barut imali için güherçile
53	Cebhane-i Amire (Savaş Mühimmatı İmalatı) (Bozdemir,2010: s.376)	İstanbul	1868		Kılıç, Zırh, Tüfek, Kurşun vb.
54	Pirinç Boru Fabrikası (İTO, 2012; s.176)	İstanbul			
55	Konya Güherçile Fabrikası (Bozdemir,2010: s.240) BEO.3999.299873	Konya	1896		Barut imali için güherçile
56	Tophane Kundak Fabrikası (İTO, 2012; s.159)	İstanbul			
57	Tophane Torpido Fabrikası (İTO, 2012; s.155)	İstanbul			
58	Tophane Tekerlek Fabrikası (İTO, 2012; s.163)	İstanbul			
59	Zeytinburnu Mavzer ve Fişek Fabrikası (Bozdemir,2010: s.317)	Zeytinburnu	1902		Mavzer ve Fişek
60	Bahriye Makinaları Fabrikası Y.MTV.244.22				
61	Gölcük Tersanesi (Bozdemir,2010: s.372)	İzmit/Gölcük	1915		Gemi

Küçükçekmece'nin kuzeyinde ve göle 4 kilometre uzaklıktaki Azadlı Baruthanesi 1794 yılında faaliyete geçmişti⁷². Bir diğer önemli baruthane ise 1840'lı yıllarda faaliyete geçen Bağdat Baruthanesi idi⁷³. Selanik ve Gelibolu baruthanelerinin de devletin barut ihtiyacını karşılayan diğer baruthanelerden olduğu, buradaki üretim, bina tamirata, nazır ataması ve benzeri konularla ilgili

⁷² Ayduz, S. (2011). "Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi". *Tarih Okulu*. X, s. 19, Önsoy, 1988: 48

⁷³ Quataert, 2004, s.1012

çok sayıdaki arşiv kaydından anlaşılmaktadır⁷⁴. 1794 yılında İstanbul, Gelibolu ve Selanik Baruthaneleri; üretilen barutun kalite, miktar ve maliyet açısından istenilen düzeye ulaşmasını ve daha başarılı ve verimli bir şekilde yönetilmesini sağlamak amacıyla bir nazırlık altında birleştirilmiştir. Bu birleştirme uygulamasını gösteren belge aynı zamanda barutun nasıl başarılı bir şekilde üretilceğini detaylı bir şekilde anlatan formül ve açıklamaları da kapsamaktadır. Baruthaneler nazırına verilen emirle, üretilcek barutların İngiltere ve Felemenk barutları kadar kaliteli olması istenmiştir⁷⁵.

Metal ve Makine Sanayi Sektöründeki Fabrikalar

Osmanlı sanayileşmesinde metal ve makine üretimi özellikle Zeytinburnu sanayi kompleksinin inşa edildiği 1840'ların başından itibaren gündeme gelmiştir. Ohannes ve Bogos Dadyan tarafından 1842 yılında Zeytinburnu civarında bugünkü sanayi sitelerini andıracak bir üretim tesisleri kompleksi kurulmuş, 1846 yılında fabrikanın izabe kısmı da çalışmaya başlamıştır. Böylece burası tüfek üretimine ve top dökümüne de elverişli bir hale getirilmişti. 1850'den sonra fabrika tam kapasite çalışmaya başlayınca Tophane-i Amire fonksiyonunu kaybetmeye yüz tutmuştur⁷⁶. Komplekste demir boru, çelik ray, çift pulluğu, koşum takımları, bağ-bahçe aletleri, mızrak başları, top, kılıç, süngü gibi ürünler üretilmekteydi. Aynı yıllarda Bakırköy'de kurulan diğer bir sanayi sitesi bünyesinde de ayrı bir demir döküm atölyesi bulunmaktaydı. Yine kaynaklarda Selanik'te bir demir döküm fabrikasının varlığına yer verilmektedir. Ayrıca Beşiktaş'ta da demir dökümhanesi kurulmuştur⁷⁷. Devletin gerek askeri gerek tarım amaçlı demir türevleri ve makine üretimi için birçok fabrika kurduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 3. *Metal ve Makine Sektöründeki Fabrikalar*

N O	FABRİKA ADI	KURULUŞ YERİ	KURULUŞ YILI	ÇALIŞAN SAYISI	ÜRETİLEN MALLAR
62	Gemi Çapası Dökümhanesi (Genç,2010; s.258)	İstanbul/Tersane	1709		Gemi Çapası
63	Bakır Levha Fabrikası (Clark,1992; s.39)	Tophane	1830'ların ikinci yarısı		Bakır levha
64	Darphane (bina ve teknoloji yenileme)	Topkapı	1833-		

⁷⁴ Tuğlacı, 1993: s.344, Arşiv belgesi için örn.: BOA, AET, 288, 1691 ve BOA, AET, 16391, 1704

⁷⁵ BOA, C.A.T, 19849, 1794; Tuğlacı, 1993: s. 357,

⁷⁶ Aydüz, 2011: s.17

⁷⁷ Önsoy, 1988: s. 53

	(Müller-Wiener, 1992; s.76) A.MKT.66.46	Sarayı	1835		
65	Bakır Kalhanesi (Clark,1992; s.43) 17.yüzyılda kurulmuş, 1841'de ise modern bir tesis haline gelmiştir (Genç,2010; s.291)	Tokat	1841- 1840'la rın sonu		Bakır
66	Zeytinburnu Sanayii Kompleksi (Grand Fabrique) (En önemli imalathanelerden biri makine imalathanesidir) (Buhar makineleri, pompalar, küçük işletmelere lazım olan makineler, Demir boru, çelik ray, sapan, parçalar, üzengi, kilit, mızrak başları, top, kılıç, bıçak, ustura ve diğer dövme ve dökme parçaları) (Quataert, 2004;1011) (Clark,1992; s.40) (Müller-Wiener, 1992; s.77) (Önsoy, 1988; s.52) A.MKT.NZD.74.48	Zeytinburnu	1841- 1842		Demir aletler ve makine
67	Bakırköy Sanayi Kompleksi (Demir İmalathanesi ve Makine Atölyesi) (Müller-Wiener, 1992; s.77) (Önsoy, 1988; s.52)	Bakırköy	1840'la rın başı		Demir, Tersane, Makine
68	Yedikule Şimendifer Fabrikası (Bozdemir,2010: s.303)	Zeytinburnu	1843		Vagon, lokomoti f
69	Demir Döküm Fabrikası (1850 de kapanmıştır) (Clark,1974;69) (Müller-Wiener, 1992; s.76-78)	İstanbul Beşiktaş	1844		Demir Ürünleri
70	Buharla çalışan para basma atölyesi (Clark,1974; s.69)	İstanbul Darphane	1844		Madeni Para
71	Yalıköşkü Makine Fabrikası (Tren Garının inşasından sonra, seksenli veya doksanlı yıllarda yıkılmış olmalıdır) (Müller-Wiener, 1992; s.79) A.MKT.MHM.169.35	Sirkeci	1845- 50 arası		
72	Çekiç Fabrikası A.MKT.MHM.46.93	İstanbul/Ter sane-i Amire	1852 tarihli belge		
73	Zeytinburnu Çelik Fabrikası (Bozdemir,2010: s.317)	Zeytinburnu	1902		Çelik
74	Bakırköy Dökümhanesi	Bakırköy			Demir döküm ürünleri
75	Bağdat Dökümhanesi (Bozdemir,2010: s.254)	Bağdat	1847		Demir döküm ürünleri
76	Samakov Demir Tesisleri (Önsoy, 1988; s.79) C.İKTS.26.1294	Samakof, Bulgaristan	1842 tarihli belge		

Cam, Billur, Porselen ve Çini Sektöründeki Fabrikalar

Cam, porselen ve çini imalatına dönük fabrikalar da Osmanlı sanayileşmesi içerisinde önemli bir yer teşkil etmekteydi. Öncelikle 1840 yılında Abdulmecid'in isteğiyle Çubuklu Billur fabrikası kurulmuştur. Boğaziçi'nde İncirköy civarında Müşir Mustafa Nuri Paşa tarafından yaptırılan cam ve billur fabrikası 1845'te devletin eline geçti. Büyükdere'nin karşısında, Boğaz'ın kıyısında Paşabahçe'de Şişe ve Cam Fabrikası bulunmaktaydı⁷⁸. Beykoz civarında bulunan cam ve porselen fabrikası ve İncirköy Fabrika-i Hümayunu da bu amaçla faaliyet göstermekteydi⁷⁹. Bu sektöre özel girişimcilerin de ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır. Örneğin Paşabahçe'de Musevi bir girişimci 1884'de 100'ü Avrupalı olmak üzere 700 işçinin çalıştığı büyük bir cam fabrikası kurmuştur. Bunun 1906'da yüksek kapasitede üretime devam ettiği bilinmektedir. Bu fabrikanın arazisine daha sonra Tekel fabrikası kurulmuştur⁸⁰.

Tablo 4. Cam, Billur ve Çini Sektöründeki Fabrikalar

N O	FABRİKA ADI	KURULUŞ YERİ	KURULUŞ YILI	ÇALIŞAN SAYISI	ÜRETİLEN MALLAR
77	Porselen İmalathanesi (Genç,2010;259) Müller-Wiener, 1992; s.66)	İstanbul	1718		Çini ve porselen
78	Cam ve Porselen fabrikası (Müller- Wiener, 1992; s.71)	İncirköy Beykoz	III. Selim Devri		Cam ve porselen
79	Çubuklu Billur Fabrikası (Önsoy, 1988; s.53)	İstanbul	1840		Cam ürünler
80	Cam ve Billur Fabrikası (Clark,1974; s.69) İncirköy Fabrika-i Hümayunu (Bozdemir, 2011; s.113) A.MKT.NZD.77.73	İstanbul İncirköy Beykoz	1844- 1845- 1846		Porselen ve cam
81	Beykoz Çini Fabrikası (Tabakoğlu, 1998; s.226)	İstanbul	1845- 1848		Çini/Por selen
82	Paşabahçe Cam Fabrikası (Müller- Wiener, 1992; s.81)	Paşabahçe	1884	550 (1904 de)	Cam
83	Yıldız Porselen Fabrikası, Yıldız Çini Fabrika-i Hümayunu (Müller-Wiener, 1992; s.83) İ.MF.20.12	İstanbul	1891- 1892		Çini/Por selen

Cam ve billur üretimi yanında çini ve porselen üretimine dönük fabrikalar da kurulmuştur. Çini geleneksel bir üretim olarak yaygındır. Osmanlı

⁷⁸ Bozdemir, 2011:114

⁷⁹ Önsoy, 1988: 65

⁸⁰ Bozdemir, 2011:114

Devleti'nde İznik, Kütahya ve Şam, İstanbul/Tekfur Sarayı önemli çinicilik merkezleridir⁸¹. İstanbul'da bu sektördeki ilk girişim 1845 yılında Eyüp, Balat ve Beykoz civarındaki ustalarla birlikte Ahmet Fethi Paşa tarafından Beykoz Çini Fabrikası'nın kurulmasıdır. Fabrika yaklaşık 25 yıl sonra kapanmıştır⁸². 1891 yılında Yıldız Çini Fabrika-i Hümayunu'nun kurularak çini üretiminin müstakil hale getirildiği bilinmektedir⁸³. Bu fabrika bugün hala devlete ait olup üretim yapan iki fabrikadan biridir.

Diğer Fabrikalar

Osmanlı Devleti tarafından kurulan diğer fabrikalar konusunda ilk zikredilmesi gereken, dericilik alanında fabrikalaşmanın temelini oluşturan debbağhanedir. İstanbul'un fethinden itibaren debbağlar, payitahtın önemli üretim grubunu temsil edegelmişlerdir. Yedikule debbağhaneleri, İstanbul'un Fatih Sultan Mehmet tarafından fethini müteakip yıllarda kurulmuştur. Yedikule debbağhanelerinin, Fatih devrinde 360 adet olduğu bilinmektedir⁸⁴. Bundan sonraki dönemlerde de Üsküdar, Kasımpaşa ve Tophane semtlerinde debbağlar grubu ortaya çıkmıştır. 1800'lerin başında debbağ esnafından Hamza Efendi zamanın şartlarına göre oldukça modern teknoloji ile imalat yapan bir tesis kurmuştur. 1810 yılında bu tesis devlete intikal ederek ve Debbagthane-i Amire adını alınca Hamza Efendi fabrikaya müdür olarak görevlendirilmiştir. 1816'da Beykoz Teçhizat-ı Askeriye adını alan fabrika 1827'de buhar makinelerinin çalıştırıldığı bir üretim altyapısına sahip olmuştur. 1870'e geldiğinde günde 300 çift ayakkabı üretebilen fabrika çeşitli fuar ve sergilerde kaliteli ürünleri dolayısıyla ödüller almıştır. 1884 yılında fabrika yanına ek bir tesis inşa edilerek üretim kapasitesi yaklaşık 2 katına yükseltilmiştir⁸⁵. Başlangıçta sadece ordu için üretim yapan fabrikanın ürünleri daha sonra piyasaya da sürülmüştür. Fabrikanın ürünleri arasında potin, iskarpin, çeşitli ayakkabılar, kösele vb. bulunmaktaydı.

⁸¹ Damlıbağ, 2011:29

⁸² Bozdemir, 2011:122

⁸³ Damlıbağ, 2011:49

⁸⁴ Bozdemir, age. s.135

⁸⁵ Bozdemir, 2011:144; Onur Yerlitaş, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Sümerbank Beykoz Fabrikası, Yayınlanmamış YL Tezi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi SBE, 2013, s.41; Mediha Güler, Türk Dericilik Sanayii ve Beykoz Fabrikası. *Gazi Üniversitesi End.Snt. Eğt. Fakültesi Dergisi*. 3, 1995, s.73

Tablo 5. Diğer Sektörlerdeki Fabrikalar

N O	FABRİKA ADI	KURULUŞ YERİ	KURULUŞ YILI	ÇALIŞAN SAYISI	ÜRETİLEN MALLAR
KAĞIT/MATBAA SEKTÖRÜNDEKİ FABRİKALAR					
84	Kağıt imalathanesi (Önsoy, 1988; s.48) (Bizanstan kalma)	Kağıthane			
85	Yalova Kağıthanesi (Birkaç yıl içerisinde kapanmıştır) (Genç,2010; s.259) (Önsoy, 1988; s.48)	Yalova Harklıdere, Çardaklı mevkii	1744- 1745		Kağıt
86	Matbaa (1827-28 de eskisaraya taşınıp kısa süre sonra kapanmıştır, Müller-Wiener, 1992; s.70-71)	Üsküdar	1798		
87	Kağıthane Kağıt Fabrikası (Müller- Wiener, 1992; s.70-71)	Kağıthane	III. Selim Devri		
88	Beykoz Kağıthanesi (1830 ların başında elbise üretimine dönmüştür) (Genç, 2010; s.59) (Clark,1992 s;45) (Müller-Wiener, 1992; s.70- 71) (Önsoy, 1988; s.49) BEO.444.303252	Beykoz/ Hünkar İskelesi	1802- 1804		Kağıt
89	İzmit Kağıt Fabrikası (Clark,1992; s.43)	İzmit	1844- 46		Kağıt
90	Hamidiye Kağıt Fabrikası (Müller- Wiener, 1992; s.81) A.DVN.MKL.32.8	İstanbul	1886		Kağıt
91	Hamidiye Kağıt Fabrikası (Bozdemir,2010:230)	İstanbul	1912		Kağıt
92	İzmir Kağıt Fabrikası (Önsoy, 1988; s.49) (1855 tarihinde kapanmıştır) A.MKT.UM.392.7	İzmir	1846		Kağıt,
93	Darü'ttibaatîl-Amire (Matbaa-i Amire) (Bozdemir,2010: s.89)	İstanbul	1729		Kitap Basımı
94	Mühendishane Matbaası (Bozdemir,2010: s.91)	İstanbul	1797		Kitap Basımı
95	Üsküdar Matbaası (Darü't- Tibbaatü'l-Cedide) (Bozdemir,2010: s.91)	İstanbul	1803		Kitap Basımı
96	Dersaadet Ticaret Odası Matbaası	İstanbul	1887		Kitap

	(Bozdemir,2010: s.92)				Basımı
97	Bahriye Matbaası (Bozdemir,2010: s.94)	İstanbul	1895		Kitap Basımı
DERİCİLİK SEKTÖRÜNDEKİ FABRİKALAR					
98	Debbağhane-i Amire (Deri ve Çizme Fabrikası) 1810 da Hamza Bey kurmuş 1816 da satın alınarak ordu emrine verilmiştir, 1841-42 de genişletilmiş ve buhar makineleri eklenmiştir (Quataert, 2006; s.1011 – Aytemur Özen, 2010; s.185 - Clark,1974; s.66) (Müller-Wiener, 1992; s.70-71) (Önsoy, 1988; s.49)	Beykoz	1810- 1812- 1813		Deri ürünleri, ayakkabı
ORMAN ÜRÜNLERİNE DÖNÜK FABRİKALAR					
99	Bıçkı Fabrikası (Clark,1992; s.39)	Tophane	1830'la rın ikinci yarısı		
100	Eskişehir Kereste Fabrikası (Bozdemir,2010: s.43)	Eskişehir	1881		Kereste
101	Doğramacılık ve Enva'ı Fabrikası DH.MKT.888.83	Ahırkapı			
102	Adapazarı Araba Fabrikası (Bozdemir,2010: s.43)	Adapazarı	1916		Orman Ürünleri
GIDA SEKTÖRÜNDEKİ FABRİKALAR					
103	Değirmen (Müller-Wiener, 1992; s.76) (Sir William Fairbairn London-Milnhall'deki fabrikasında yaparak göndermiştir)		1841		
104	Değirmenler (buhar kazanıyla çalışan) Birer tanesi Üsküdar-Paşalimanı ve Göksu'da, ikisi Unkapanı civarında, biri Ayvansaray'da ve biri tersaneye ait olmak üzere Kasımpaşa'da (Müller-Wiener, 1992; s.79)	İstanbul semtleri	1863 - Üsküdar- Paşalimanı		
105	Askeri Tahiniye Fabrikası (Önsoy, 1988; s.53) HR.SFR.3.257.36	İstanbul	1810		Un
106	Buz Fabrikası DH.MKT.1476.30	İstanbul/İstinye	1888 tarihli belge		
İNŞAAT SEKTÖRÜNDEKİ FABRİKALAR					
107	Büyükdere Kiremit Fabrikası (Önsoy, 1988; s.55)				
108	Paşabahçe Çukurçayır Tuğla ve Kiremit Fabrikası (Bozdemir,2010: s.194)	İstanbul	1846		Tuğla Ve Kiremit
109	Paşabahçe Kiremit ve Tuğla	İstanbul	1910		

	Fabrikası Osmanlı Anonim Şirketi (Kuzucu, 2015)				
KİMYA SEKTÖRÜNDEKİ FABRİKALAR					
110	Zeytinburnu Asit ve Eter Fabrikası (Bozdemir,2010: s.317)	Zeytinburnu	1902		Asit ve Eter
111	Zeytinburnu Kimyahanesi (Bozdemir,2010: s.317)	Zeytinburnu	1902		Kimya Ürünleri
112	İşpermenç (Mum ve Sabun) Fabrikası HH.HRK.14.5	İstanbul/ İncirköy	1863		Mum ve sabun
ENERJİ SEKTÖRÜNDEKİ FABRİKALAR					
113	Dolmabahçe Gazhanesi (Kuzucu, 2015)	Dolmabahçe	1855		Gaz
114	Kuzguncuk Gazhanesi (Kuzucu, 2015)	Kuzguncuk	1865		Gaz
115	Yedikule Gazhanesi (Bozdemir, 2011; s.153)	Yedikule	1880		Gaz
116	Elektrik Fabrikası (Kuzucu, 2015)	Haliç, Tersane	1888		Elektrik
117	Silahdarağa Elektrik Fabrikası (Kuzucu, 2015)	Kağıthane	1914		Elektrik

İkinci olarak matbaalar ve kâğıt fabrikalarının da Osmanlı sanayileşme sürecinde önemli adımlardan biri olduğunu söyleyebiliriz. 1455 yılında Almanya'da icat edilen metal harflerle kitap basım tekniği 1493 yılından itibaren başta İstanbul ve Selanik olmak üzere Osmanlı topraklarında kullanılmaya başlanmıştır. 1727 yılında ise ilk devlet desteğiyle kurulan matbaa, Darü'ttibaatî-Amire ismiyle, İbrahim Müteferrika ve Yirmisekiz Mehmed Çelebi tarafından Şeyhülislam fetvasına dayanarak açılmıştır. Çeşitli değişiklik ve düzenlemeler geçiren bu matbaa 1796 yılında devlet tarafından işletilmeye başlanarak ilk resmi devlet matbaası haline gelmiş oldu. Diğer bir devlet matbaası ise Mühendishane Matbaası olarak 1797 yılında İbrahim Müteferrika'dan kalan alet edevatı satın alarak faaliyete başlayan matbaadır. Üsküdar'da 1803 yılında açılan ve daha çok tıp ile ilgili eserler basan bir devlet matbaası da bulunmaktadır. Dersaadet Ticaret Odası Matbaası olarak 1887 yılında faaliyete başlayan ve adı geçen odanın yayınlarını basan matbaadan sonra, bu bağlamda adını vereceğimiz son kuruluş ise Bahriye Matbaası olarak 1895 yılında faaliyete geçen devlet kuruluşudur⁸⁶. Kâğıthanelere bakılacak olursa İstanbul'un Kâğıthane bölgesinde Bizans'tan kalma bir Kâğıthane bulunmaktaydı. Daha sonra burada bir fabrika kurulmuş fakat işletilemeyince 1742 yılına kadar kâğıt ithali yoluna gidilmiştir. 1742 yılında ise⁸⁷, Yalova'da bir kâğıt fabrikası kurularak ihtiyaç duyulan kâğıt burada üretilmiştir. Ne yazık ki bu fabrika 15 yıl kadar çalışabilmiş, Avrupa kâğıtlarının rekabeti ve üretim için gerekli olan suyun yeterli miktarda bulunmayışı sebebiyle kapatılmıştır. Kâğıt üretimi yapan diğer bir tesis ise

⁸⁶ Bozdemir, 2011: 90-91

⁸⁷ Bozdemir, 2011; 229'a göre kuruluş tarihi 1744'tür

Beykoz'da 1804 yılında kurulan⁸⁸ ve 1836 yılına kadar çalışan fakat kalite ve fiyat konusunda bekleneni veremeyince kapatılmaktan kurtulamayan Beykoz Kâğıthanesi olmuştur. Kâğıt üretimi amacıyla kurulan son büyük fabrika 1846 yılında faaliyete başlayan İzmir Kağıt Fabrikası olup, 1855 yılında kötü işletmecilik, fiyat ve kalite bakımından rekabet edememe gibi sebepler yüzünden kendisinden öncekilerle aynı sonu paylaşmıştır⁸⁹. İzmir'de İzmir Şavk Kâğıt Fabrikası adında 1847 yılında özel sermaye ile kurulan bir fabrikanın dışında, II. Abdülhamid'in emriyle kurulan Hamidiye Kâğıt Fabrikası bir müddet sonra İngiliz bir firma tarafından mahkeme kararıyla devralınmış, 1912 yılında tekrar hisseleri Hamidiye Kâğıt Fabrikasına geçmiştir⁹⁰.

Yine devletin gıda üretimi amaçlı bazı fabrikalar kurduğu Unkapanı'nda ordunun un ihtiyacını karşılamak amacıyla 1838 yılında kurulan Askeri Tahiniye Fabrikası'ndan⁹¹ anlaşılmaktadır. Ayrıca 1846 yılında devlet tarafından satın alınarak işletilen Paşabahçe Çukurçayır Tuğla ve Kiremit Fabrikası adında faaliyet gösteren bir tuğla ve kiremit fabrikası bulunmaktadır⁹². Bunun yanında orman ürünlerini işleyen fabrikalardan da bahsetmek gerekir. Eskişehir'de 1881 yılında kurulan Kereste Fabrikası Düyun-ı Umumiye döneminin sanayi tesislerindedir. Birinci Dünya Savaşı'nda 1916 yılında büyük bir tesis olarak kurulan ve orduya nakliye arabası ve tüfek parçaları hazırlayan "Araba Fabrikası" ise, Adapazarı sanayi tarihinde önemli bir yer tutar⁹³. İlave olarak kimyasal üretim yapan az sayıdaki fabrikadan bahsedebiliriz. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde kurulduğu bilinmekle beraber haklarında detaylı bilgi olmayan iki fabrika bu sektörde faaliyet göstermiştir⁹⁴. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren aydınlatmada enerji kullanmaya başlamasıyla devletin başta gazhaneler, sonrasında elektrik fabrikalarıyla enerji üretimi yaptığı bilinmektedir. Son olarak Osmanlı'da tütün üretimi ve işlemesi 1884 yılında Tütün Reji Şirketi'nin kurulup çeşitli bölgelerde tütün ve sigara fabrikaları açmaya başlamasına kadar 1862 yılında kurulan Tütün Tekeli eliyle devlet tarafından yönetilmiş ve yönlendirilmiştir⁹⁵. Ancak Tütün Rejisi öncesi döneme dair detaya rastlanılmamıştır.

⁸⁸ Genç, 2010; 59 a göre kuruluş tarihi 1805'tir

⁸⁹ Önsoy, 1988: 48-49

⁹⁰ Mustafa Bozdemir, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız*, İTO Yayınları, İstanbul 2011, s.230

⁹¹ Bozdemir, age. s.169

⁹² age. s.194

⁹³ age.s.37

⁹⁴ age.s.317

⁹⁵ age.s.455

SONUÇ

Osmanlı sanayileşmesi olarak adlandırabileceğimiz ve esasen 1827 yılında başlayıp kesintilerle I. Dünya Savaşı'na kadar devam eden süreçte öncelikle devletin, 1870 sonrasında ise özel sektörün aktif olduğu bir fabrikalaşma hareketinden bahsetmek mümkündür. Bu süreçte kurulan fabrikalara ilişkin literatürde sık adı geçen isimler ve fabrika sayısına ilişkin zikredilen rakamlar olmasına rağmen bu fabrikalara ilişkin bir envanterin yapılmamış olması bu çalışmanın motivasyonu oluşturmuştur. Bu motivasyondan hareketle çalışma, bugüne kadar çeşitli çalışmalarda parçalı olarak yer alan devlete ait fabrikaları arşiv belgelerine dayalı ilaveler de yapmak suretiyle bir sistematik çerçevesinde ortaya koymaya çalışmıştır. Bu kapsamda 1900'lerin başlarından itibaren I. Dünya Savaşı'na dek çeşitli dönemlerde yoğunlaşan faaliyetler neticesinde kurulan 80 devlet fabrikası tespit edilmiştir. Ancak listede yer verilen bazı fabrikaların içerisinde birden fazla fabrika niteliğinde oluşum olabileceği not düşülmelidir. Örneğin Zeytinburnu sanayi kompleksine listede tek fabrika olarak yer verilmiş olmasına rağmen bu büyük fabrika kompleksi hakkında bilinenler, bu kompleksin içerisinde çeşitli ürünlere odaklanan çok sayıda fabrika olduğunu ortaya koymaktadır. Yine Tophane fabrikasının yalnızca top üretimi yapan bir fabrika olmayıp içerisinde ordunun ihtiyacı doğrultusunda çeşitli ürünlerin üretiminin yapıldığı bir entegre tesis hüviyetinde olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla ilgili dönemde kurulan fabrika sayısına ilişkin 80 rakamını yukarılara çekmenin yanlış olmayacağı değerlendirilmektedir.

Osmanlı sanayileşmesi kapsamındaki fabrikalara bakıldığında her şeyden önce ordu ihtiyaçlarını önceleyen bir mantığın yürütüldüğü görülmektedir. Bu çerçevede erken dönemlerde baruthaneler ve 15. yüzyıl sonlarında tophane ile ortaya çıkmaya başlayan fabrikalar daha sonra askerin giyim ihtiyaçlarını da karşılayacak şekilde bir çeşitlenmeye gitmiş, bu çerçevede tekstil ve ayakkabı/bot fabrikaları kurulmuştur. 19. yüzyılda üretim çeşitliliğine yol açacak yeni fabrikalar kurulmuş ve toplum için de üretim yapan fabrikalar ortaya çıkmıştır. Tarihsel olarak fabrikalarla ilgili yaşanan bir diğer değişim de 18. yüzyılın sonlarından itibaren fabrikalaşmada Avrupa'yı merkeze alan bir ideolojisinin hâkim olmasıdır. Bu çerçevede sanayileşmenin ana motivasyonlarından biri, belki de en önemlisi, Osmanlı'nın Batı tipi üretim sistemini transfer etme çabasıdır. Bu çerçevede fabrikaların mimari planlarından makinelerine, çalıştırılan mühendis ve yöneticilerden ürün tasarımlarına kadar hemen her şey Batı dünyasından transfer edilmiştir. Sanayileşme sürecinde kurulan fabrikalara coğrafi açıdan bakıldığında ise bunların çok büyük bir bölümünün İstanbul'da kurulduğu ve İstanbul'un devletin en önemli sanayi üssü olduğu görülmektedir. İstanbul'dan sonra İzmit ve Bursa'nın da devlet fabrikalarında önemli ev sahipleri olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışmanın ortaya koyduğu Osmanlı Sanayileşmesine ilişkin bir envanter oluşturma çabası derinleştirilmeye muhtaç görünmektedir. Bu alanda mütevazı bir başlangıç çalışması olarak kabul edilebilecek bu çalışma, gerek devlet fabrikalarına ilişkin derinleşme sağlayacak diğer çalışmalarla, gerekse yine bu dönemde kurulan özel sektöre ilişkin fabrikaların envanterini oluşturmaya dönük çalışmalarla desteklenmelidir.

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

BOA, HH, 47954, 1838
BOA, HH, 47954, 1836
BOA, HH, 29067, 1828
BOA, AET, 288, 1691
BOA, AET, 16391, 1704
BOA, C.A.T, 19849, 1794
BOA,C.İKTS.35.1714
BOA,İ.DH.66.3276
BOA,HH.d.41/46-A1
BOA,HH.d.41/B3
BOA,HR.TO.36.34
BOA,A.MKT.MVL.127.26
BOA,ŞD.368.44
BOA,İ.DH.971.76744
BOA,İ.TAL.497.2
BOA,A.MKT.MHM.173.21
BOA,Y.MTV.2.18
BOA,HH.HRK.17.26
BOA,DH.MKT.1217.51
BOA,İ.MSM.24.617
BOA,A.MKT.MVL.70.29
BOA,A.MKT.MHM.442.32
BOA,Y.PRK.SGE.5.41
BOA,BEO.3999.299873
BOA,BEO.3999.299873
BOA,Y.MTV.244.22
BOA,A.MKT.66.46
BOA,A.MKT.NZD.74.48
BOA,A.MKT.MHM.169.35
BOA,A.MKT.MHM.46.93
BOA,C.İKTS.26.1294
BOA,A.MKT.NZD.77.73
BOA,İ.MF.20.12
BOA,BEO.444.303252
BOA,A.DVN.MKL.32.8
BOA,A.MKT.UM.392.7

BOA,DH.MKT.888.83
BOA,HR.SFR.3.257.36
BOA,DH.MKT.1476.30
BOA,HH.HRK.14.5

DİĞER KAYNAKLAR

- AKKUŞ, M.. 19.Yüzyılda Bursa'da İpek Ticaretini Gelişirmeye Yönelik Bir Kurum: Vapur Kumpanyası ve Nizamnamesi. *XI. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi*, Sözlü Bildiri, Bilkent Üniversitesi, Ankara: (17-22 Haziran, 2008).
- ALLEN, R.C. *The British Industrial Revolution in Global Perspectives*. 6. Bs. Cambridge University Press. . Cambridge: 2012.
- AYDÜZ, S. "Osmanlı Silahları, Silah Üretim Merkezleri ve Literatürü Tarihi". *Tarih Okulu*. X, 2011. s.1-37.
- AYTEMUR, Janset Özen, Türkiye'de Yönetim Düşüncesinin Erken Dönemleri: Sümerbank (1930-1945), Libra Yayınları, İstanbul 2010.
- BOZDEMİR, Mustafa. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız*. İTO Yayınları. İstanbul:2011.
- BULUŞ, Abdulkadir, *Osmanlı Tekstil Sanayii Hereke Fabrikası*. Yayınlanmamış Doktora Tezi İstanbul Üniversitesi SBE,, İstanbul: 2000.
- BULUŞ, Abdulkadir, "Ann Binns'in Türkiye Günlüğü'nden Seçmeler: Dindar Bir İngiliz Kadının Gözlemleri Ve 19. Yüzyıl Osmanlı Sanayileşmesinden Manzaralar", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Sayı 12, 2012, s.49-61
- CLARK, Edward C. "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992. s. 53-120.
- ÇAKIR, H. "Türkçe Basında İlk "Marka" Rekabeti". *Erciyes Üniversitesi SBE Dergisi*, 16, 2004. s.27-36.
- DAMLIBAĞ, F. Osmanlı Devletinde Porselen ve Çini Fabrikaları, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul:2011.
- DEANE, P. *İlk Sanayi İnkılabı*. T.Güran (çev.), Türk Tarih Kurumu (Orjinal Basım Tarihi, 1965), Ankara:2000.
- ELDEM,Vedat. *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi şartları Hakkında Bir Tetkik*. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara:1970.
- ELDEM, Vedat. *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara:1994.
- ERTÜRK, Nevra. 19.Yüzyıl Osmanlı Sanayi Hareketleri İçinde Fabrika-i Hümayunlar, *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Yıldız Teknik Üniversitesi FBE. İstanbul: (2008).

- FAROQHİ, Süreyya. Krizler ve Değişim 1590 – 1699. H. İnalçık, D. Quataert (Ed.). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 2. Cilt* içinde. Eren Yayınevi, İstanbul:2006, s.545-759.
- GENÇ, Mehmet. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. Ötüken Yayınları. İstanbul: 2010.
- GÖLEN, Zafer. *Osmanlı Devleti'nde Baruthane-i Amire*. Doktora Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi, SBE. 2001.
- GÜLER, Mediha. Türk Dericilik Sanayii ve Beykoz Fabrikası. *Gazi Üniversitesi End.Snt.Eğt.Fakültesi Dergisi*. 3, 1995. s.71-75.
- GÜRAN, T. Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları. H. D. Yıldız (Ed.). *150. Yılında Tanzimat* içinde. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara:1992. S.235-257.
- ISSAWİ, C. De-Industrialization and Re-Industrialization in the Middle East since 1800. *Intertional Journal of Middle East Studies*, Vol. 12, No. 4, 1980. ss. 469-479
- İTO. *Osmanlı Ticaret ve Sanayi Albümü*. İTO Yayınları. İstanbul: 2012,
- KABADAYI, M.E. Geç 19.Yüzyılda İstanbul'da Bir Fes Fabrikasında Çalışmak. T. Atabaki, G.D.Brockett (Ed.). *Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Emek Tarihi*. C.Cemgil (Çev.). Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul:2012,
- KURT, Burcu, "Buz Temininde Sanayileşme ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Kurulan Buz Fabrikaları", OTAM, 30/Güz 2011, 73-98
- KURT, M. S. Bayraktaroğlu, K. Demir. 19.Yüzyıl Osmanlı İmparatorluk Fabrikalarında Yönetici Profili. 23. *Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi Bildiriler Kitabı*. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Bodrum: 2015, s.150-155.
- KUZUCU, Kemalettin, "İstanbul Kronolojisi", *İlkçağlardan Günümüze İstanbul Tarihi*, cilt 10, İBB Yayınları (Baskıda), İstanbul 2016.
- KUZUCU, Yılmaz, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Tekstil Tarihinin Gelişimi. *Yayınlanmamış Doktora Tezi*. Marmara Üniversitesi SBE. İstanbul: 2009
- KÜÇÜKERMEN, Önder. *Türk giyim sanayii tarihinde ünlü fabrika"Feshane Destardar Fabrikası"*. Sümerbank Genel Müdürlüğü, İstanbul 1990
- MCGOWAN, B. Ayanlar Çağı. S.Faroqhi, B. McGowan, D. Quataert, Ş. Pamuk. (Ed.). *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi 1600-1914 2. Cilt* içinde. Eren Yayıncılık, İstanbul: (2006). s. 759-884.
- ÖNSOY, R. "Tanzimat Dönemi Sanayileşme Politikası". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*,2,2., 1984 s.5-12.
- ÖNSOY, R. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. Ankara: 1988
- ÖZTÜRK, Nazif (1990). "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası", *Vakıflar Dergisi*, Sayı 21, s. 23-80.

- PAMUK, Ş. *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme : 1820-1913*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2005.
- PAMUK, Ş. *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*. G.Aksay (çev). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul:2014.
- RAŞİD, *Tarib-i Râşid*, İstanbul 1282, c. II, s. 441
- SARÇ, Ömer Celal, “Tanzimat ve Sanayimiz”, Tanzimat I, Milli Eğitim Yayını, İstanbul 1940, s. 423-. 433
- SEZGİN, İbrahim “Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Baruthaneler ve Barut İmalatı”, *Türkler*, Ankara 2002, C. 10, s. 145-150.
- QUATAERT, D. “19.Yüzyıla Genel Bakış, Islahatlar Devri 1812-1914”. H. İnalçık, D. Quataert (Ed.). *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 2. Cilt* içinde, Eren Yayınevi, İstanbul: 2004, s.885-1041.
- QUATAERT, D. *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü*. T.Güney (çev.). İletişim Yayınları. İstanbul, 2011.
- TABAKOĞLU, A. Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, S.F Ülgener’e Armağan, 1987, s.111-150.
- TOPRAK, Zafer ,“Türkiye Tarihi-3: Osmanlı Devleti 1600-1908”, Ed. Sinan Akşin , *İktisat Tarihi*, Cem Yayınevi, İstanbul 2011
- TUĞLACI, Pars. *Dadyan Ailesinin Osmanlı Toplum, Ekonomi ve Siyaset Hayatındaki Rolü*. Pars Yayın, İstanbul: 1993.
- TURGUT, M. *Japon mucizesi ve Türkiye*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1985.
- WALLERSTEIN, Immanuel, H. Decdeli ve R. Kasaba. Osmanlı İmparatorluğu’nun Dünya Ekonomisi İle Bütünleşme Süreci, çev.Ali Selman, *Toplum ve Bilim*, Güz 23, 1983. s.41-54.
- YERLİTAŞ, Onur, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Sümerbank Beykoz Fabrikası, *Yayınlanmamış YL Tezi*. Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul: 2013.
- YILDIRIM, İ. Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi Üzerine Bir Değerlendirme. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 11.2, 2001. S.313-326.

